

No. 2.136

ONTWIKKELINGEN IN DE STRUCTUUR VAN
DE LANDBOUW IN HET NOORDEN DES LANDS

Samenvatting en prognose

Maart 1980

SIGN: L26-2.136
EX. NO: A
MLV: 8020136

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

116085

Overzicht van uitgebrachte verwante publikaties

- No. 2/3.1 De toekomstige ontwikkeling van de mannelijke beroepsbevolking en van de werkgelegenheid in de land- en tuinbouw in het Noorden.
B.H. Perdok, Drs. J.de Veer en Ir. A. Willemsen;
augustus 1970
- No. 198 Veenkoloniën
(Interne Nota) Een sociaal- en bedrijfseconomische studie van de landbouw in de Veenkoloniën.
Ir. R.W. Garmin en Ir. L.M.E.N. Prompers;
juli 1974
- No. 193 Een regionaal overzicht van enkele sociaal-
(Mededeling) economische kenmerken van de land- en tuinbouw in Nederland.
Drs. G.G.van Leeuwen; juni 1978
- No. 2.117 De landbouw in het Zuidelijk Westerkwartier van Groningen.
Ir. B.M. Kamphuis; augustus 1978
- No. 205 Veranderingen in het aantal land- en tuinbouw-
(Mededeling) bedrijven in de periode 1970 - 1975.
A.J. Jacobs en Drs. J.J.J. Klopogge;
april 1979

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
1. OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	7
2. DE VERWACHTE ONTWIKKELINGEN IN DE KOMENDE JAREN	9
2.1 Algemene methodiek en uitgangspunten van de prognose	9
2.2 De agrarische produktie	14
2.3 De agrarische beroepsbevolking	24
2.4 Aantal bedrijven, schaalvergroting, specialisatie en modernisering	29
2.5 Produktiviteit, investeringen en inkomen	38
2.6 Nevenbedrijven	41
3. SAMENVATTING VAN DE ONDERZOEKRESULTATEN	44
3.1 Het aandeel van de noordelijke land- en tuinbouw in de totale Nederlandse agrarische produktie	44
3.2 De betekenis van de land- en tuinbouw en van de daarmee samenhangende economische activiteiten voor de noordelijke economie	45
3.3 De agrarische produktie	47
3.4 De agrarische beroepsbevolking	53
3.5 Aantal bedrijven, schaalvergroting, specialisatie en modernisering	58
3.6 De produktieomvang, de intensiteit van het grondgebruik en de arbeidsbezetting	62
3.7 Arbeidsproduktiviteit, inkomen en financiering	64
3.8 Nevenbedrijven	65
4. STRUCTURELE ONTWIKKELINGEN PER REGIO	67
4.1 De rundveehouderijbedrijven in het weidegebied	69
4.2 De akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied	75
4.3 De rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied	79
4.4 De akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied	83
SLOTOPMERKINGEN	86
BIJLAGE	90
LITERATUUR	92

.Woord vooraf

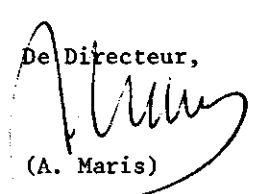
In het kader van het Integraal Structuurplan Noorden des Lands is enkele jaren geleden door de Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling een werkgroep geformeerd om een structuurvisie voor de land- en tuinbouw op te stellen. In deze werkgroep hadden onder meer zitting de Cultuurtechnische Dienst, thans Landinrichtingsdienst en de Dienst Bedrijfsontwikkeling. Deze diensten hebben het LEI verzocht een onderzoekbijdrage te leveren over de ontwikkeling in de sociaal-economische structuur van de landbouw in het noorden van het land in het jongste verleden en in de komende jaren. Noodzakelijk hierbij was deze bijdrage in sterke mate regionaal te differentiëren.

Begin 1978 is de LEI-bijdrage met de opdrachtgevers besproken, waarbij de wens werd geuit meer bekendheid te geven aan de resultaten van het onderzoek. In verband hiermee zijn de gegevens geactualiseerd tot 1977 en zijn de prognoses tot 1984 op enkele punten bijgesteld.

Deze publikatie betreft de prognose tot 1984 en de samenvatting van het onderzoek. Een volledige weergave van de studie alsmede het cijfermateriaal per regio, zijn opgenomen in interne nota 244 en bijlagen. Het onderzoek werd uitgevoerd op de afdeling Structuuronderzoek door Drs. L. Tjoonk, Ir. K.M. Dekker, B.H. Perdok, Drs. G.G. van Leeuwen en Drs. J.H. Post.

Den Haag, maart 1980

De Directeur,

(A. Maris)

1. Opzet en uitvoering van het onderzoek

Dit rapport bevat de prognose en de samenvatting van een regionaal-gedifferentieerd onderzoek naar de ontwikkeling in de sociaal-economische structuur van de landbouw in het Noorden des Lands 1). Het LEI-onderzoek vormt een onderdeel van een uitgebreide studie naar de landbouw in deze regio, waarin onder meer ook de bodemkundig-hydrologische en de cultuurtechnische situatie alsmede de relatie van de landbouw met de toeleverende en de afnemende bedrijven worden behandeld. Deze aspecten komen in dit rapport dus niet of slechts terloops aan de orde.

Wat de ontwikkelingen in de sociaal-economische structuur van de landbouw betreft, zullen de volgende elementen worden behandeld: produktieuitbreiding, vermindering van de agrarische beroepsbevolking, schaalvergroting en specialisatie. Op basis van de ontwikkeling in de afgelopen jaren zal een prognose worden gemaakt van de in de komende jaren te verwachten ontwikkelingen.

De sociaal-economische structuur van de landbouw is voortdurend in beweging. Belangrijke oorzaken van veranderingen in de sociaal-economische structuur zijn wijzigingen in prijsverhoudingen en - hiermede verband houdende - veranderingen in de stand van de techniek. Ook interne ontwikkelingen hebben invloed op aard en tempo van de structurele ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld de toenemende behoefte aan grond voor niet-agrarische doeleinden en de vermindering van de niet-agrarische werkgelegenheid. Ook overheidsmaatregelen hebben invloed, zoals die op het terrein van de sociale zekerheid, belasting, opleiding, voorlichting, subsidiëring, cultuurtechnische werken en dergelijke.

Deze studie zal in hoofdzaak betrekking hebben op het resultaat en de te verwachten resultaten van dit complex van factoren op de ontwikkeling van de landbouw in het Noorden des lands.

Aard en motivering van de prognoses

De prognose van de ontwikkeling in de komende jaren is gebaseerd op de ontwikkelingen in de afgelopen periode en de situatie op dit moment. Trends in de afgelopen jaren worden, eventueel na correctie voor veranderingen die op dit moment te voorzien zijn, doorgetrokken. Hiervoor is nodig dat ten aanzien van elke verandering zo exact mogelijk wordt nagegaan hoe deze tot stand komt. Zo wordt bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven rekening gehouden met de invloed van beroepsveran-

1) De volledige studie alsmede het statistische materiaal per regio zijn opgenomen in een Interne Nota, welke op aanvraag bij het LEI verkrijgbaar is.

dering van bedrijfshoofden, beroepsbeëindiging, beëindigingsleeftijd en opvolgingssituatie. Bij de ontwikkeling van de oppervlakte cultuurgrond wordt bijvoorbeeld nagegaan hoeveel grond er voor verschillende niet-agrarische doeleinden (woningbouw, wegeaanleg, industrievestiging etc.) van bestemming verandert en hoeveel grond er aan het agrarische gebruik wordt onttrokken (eventueel tijdelijk) doordat boeren die van beroep veranderen of gaan rusten grond aanhouden voor hobbydoeleinden of bron van neveninkomsten. Telkens is geprobeerd de ontwikkeling tot in de details uit te werken. Met deze werkwijze is getracht recht te doen aan de samenhang die er tussen de verschillende ontwikkelingen bestaat. Op grond van de analyse van de ontwikkeling in de afgelopen jaren ontstaat aldus een model van de ontwikkeling van de structuur van de landbouw dat gebruikt kan worden om de ontwikkelingen in de komende jaren aan te geven.

Uit deze wijze van benadering volgt dat geen rekening is gehouden met bijvoorbeeld veranderingen in het landbouwbeleid in de komende jaren.

Gebruikte bronnen

De analyse over de afgelopen periode had hoofdzakelijk betrekking op de jaren 1965 - 1974 en deels op de periode 1974 - 1977. In deze studie is in belangrijke mate gebruik gemaakt van statistisch materiaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Voor de analyse van de bedrijfseconomische situatie is gebruik gemaakt van gegevens uit boekhoudingen. Tot slot is in deze studie gebruik gemaakt van diverse publikaties over aspecten van de landbouw, onder meer in het Noorden des Lands, en werden ten aanzien van sommige punten enkele deskundigen geraadpleegd.

Indeling in deelgebieden

Onder het Noorden des Lands wordt in deze studie verstaan: Groningen, Friesland, Drenthe en het noordelijke gedeelte van Overijssel. Deze gebieden worden in dit rapport ook telkens onderscheiden. Binnen de provincies bestaan evenwel ook interessante verschillen, die worden beschreven door gebruik te maken van de indeling in landbouwgebieden, waarvan enkele zijn samengevoegd, vooral wanneer het ging om landbouwgebieden met een kleine oppervlakte. De indeling in regio's die hieruit is ontstaan, is in bijlage I in kaart gebracht, met vermelding van de samenvoeging van landbouwgebieden tot regio's.

Bij de beschrijving van regionale verschillen wordt vooral ingegaan op verschillen tussen provincies; de verschillen tussen de landbouwgebieden worden minder uitputtend behandeld.

2. De verwachte ontwikkelingen in de komende jaren

In dit hoofdstuk worden de resultaten weergegeven van een aantal regionaal gedifferentieerde vooruitberekeningen voor de periode tot 1984. Deze berekeningen hebben onder meer betrekking op de omvang van de agrarische produktie, het aantal bedrijven, de omvang van de agrarische beroepsbevolking, de schaalvergroting en de arbeidsproduktiviteit. Het spreekt voor zich dat de uitgangspunten en veronderstellingen waarop deze berekeningen gebaseerd zijn in meer of mindere mate bepalend zijn voor de uitkomsten. Voor de behandeling van de resultaten wordt daarom eerst, zij het slechts op globale wijze, ingegaan op de uitgangspunten en veronderstellingen waarop de berekeningen zijn gebaseerd.

2.1 Algemene methodiek en uitgangspunten van de prognose

Ten einde een regionaal gedifferentieerd beeld te kunnen schetsen van de ontwikkeling in de komende jaren zijn uitvoerige analyses van de landbouwstructuur gemaakt en op basis hiervan zijn vooruitberekeningen opgesteld voor de periode 1974 - 1984. Bij deze berekeningen is onder meer uitgegaan van ongewijzigd beleid van de overheid en van een beperkte economische groei.

Zoveel mogelijk is systematisch en modelmatig te werk gegaan. Omdat hiervoor slechts in beperkte mate gegevens beschikbaar waren, moest soms worden volstaan met voorzichtige globale schattingen. In het kort kan over de benaderingswijze van de verschillende structuurelementen het volgende worden opgemerkt.

Bedrijfshoofden

De prognose van het aantal bedrijfshoofden geschiedde volgens de zogenaamde cohortmethode. Op basis van de leeftijdsopbouw in vijfjaarklassen zijn met behulp van een prognosemodel de wijzigingen per vijfjaarlijkse periode nagegaan. Enerzijds is er een vermindering ten gevolge van sterfte, invaliditeit en beroepsverandering en abdicatie. Anderzijds een vermeerdering door toetreding van jonge opvolgers als bedrijfshoofd.

Het prognosemodel van de bedrijfshoofden is regionaal enigszins aangepast. Deze differentiatie had onder meer plaats op basis van de resultaten van een regionale toetsing van het basismodel voor het gehele noorden, dat betrekking had op de periode 1969 - 1974. In de tweede plaats is rekening gehouden met de opvolgings situatie. Hierbij heeft als uitgangspunt gediend het aantal meewerkende zoons. De toetsingsverschillen en de kengetallen omtrent de opvolgingssituatie gaven aanwijzingen voor de gewenste correc-

tie van het model. In verband met een algehele verslechtering van de niet-agrarische werkgelegenheid is verder van de bedrijfshoofden aangenomen dat het beroepsveranderingspercentage in de prognoseperiode zal dalen van 1,5 tot 1 procent per jaar in de desbetreffende leeftijdsklassen.

Overige categorieën van arbeidskrachten

Per gebied en voor elke categorie van arbeidskrachten werd de jaarlijkse aantalsontwikkeling in de periode 1964 tot 1974 en zo mogelijk nog later, in een puntengrafiek in tekening gebracht. In deze tekeningen zijn globale ontwikkelingslijnen getrokken die vanuit de veronderstelling van een voortgaand regelmatig verloop in dezelfde richting werden verlengd tot 1984.

Oppervlakte cultuurgrond

Een schatting van de oppervlakte cultuurgrond in 1984 is als volgt gemaakt. In de eerste plaats is rekening gehouden met de oppervlakte die aan de landbouw onttrokken zal worden voor niet-agrarische bestemmingen, zoals voor uitbreidingsplannen, wegen enzovoorts. Als basis dienden de gegevens van de Bodemstatistiek waaruit afnemingspercentages voor het verleden zijn afgeleid die in principe ook voor de toekomst zijn toegepast. In de tweede plaats moester rekening mee worden gehouden dat er ook op andere wijze cultuurgrond uit de mei-registratie van het CBS verdwijnt. Een toenemend aantal bedrijven wordt namelijk niet meer geteld en blijkt toch nog een oppervlakte cultuurgrond in gebruik te houden. Dit aantal bedrijven en hun gemiddelde oppervlakte is geraamd met behulp van gegevens van de mei-inventarisatie en de Bodemstatistiek. Na de raming van de totale oppervlakte geregistreerde cultuurgrond in 1984 is vervolgens een berekening van de oppervlakte van de hoofdberoepsbedrijven gemaakt. Uitgangspunt bij deze laatste prognose was dat het procentuele aandeel van de hoofdberoepsbedrijven in het totale grondgebruik in de komende jaren niet zal wijzigen. Geen rekening is gehouden met een uittreding van de oppervlakte cultuurgrond als gevolg van eventuele nog te verrichten inpolderingen.

Bedrijven en bedrijfsgrootte

De schatting van het aantal bedrijven waarop de landbouw als hoofdberoep zal worden uitgeoefend is afgeleid uit de prognose van het aantal bedrijfshoofden. Deze benadering was namelijk in eerste instantie gebaseerd op de CBS-tellingen die één bedrijfshoofd per bedrijf aangeven voor de jaren 1969 en 1974. De toekomstige verdeling van het aantal bedrijven over de oppervlakteklassen geschiedde door toepassing van de methode van de logaritmisch-normale verdeling. Het feit dat de bedrijven over het algemeen een aan de grond gebonden produktie hebben, verhoogt de toepasbaarheid en betrouwbaarheid van deze methodiek. Een bevestiging

hiervan waren de goede resultaten van de controleberekeningen van de beschikbare oppervlakte cultuurgrond. Hierbij is er overigens van uitgegaan dat de structuur van de verdeling als zodanig geen verandering zal ondergaan of met andere woorden dat de oppervlakte van de kleinere bedrijven verhoudingsgewijs in dezelfde mate zal toenemen als de oppervlakte van de grotere bedrijven.

Arbeidsbezetting per bedrijf

De prognose van de mannelijke agrarische beroepsbevolking toonde reeds aan in welke mate het arbeidsaanbod zal afnemen. Ter nadere oriëntatie met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de bedrijfsstructuur en arbeidsorganisatie is een verder inzicht in het aantal arbeidskrachten per bedrijf per oppervlakteklasse onmisbaar. Op basis van de gegevens van de CBS-arbeidskrachtentellingen in 1965, 1970 en 1974 is per provincie het verloop van het aantal vaste arbeidskrachten per bedrijf en per oppervlakteklasse nagegaan 1). Duidelijk zijn de twee volgende tendenties te onderscheiden. In de eerste plaats is de afnemende van de arbeidsbezetting per bedrijf in de periode 1970 - 1974 in alle grootteklassen procentueel geringer geweest dan in de periode 1965 - 1970. In de tweede plaats is op de kleinere bedrijven de arbeidsbezetting zo ver gedaald dat het minimum aanbod wordt benaderd. Naarmate bedrijven groter zijn, is de procentuele afname van de bezetting ook sterker geweest. Getracht is om uit dit verloop een formule te vinden die ook voor de naaste toekomst een trendmatige geldigheid zou hebben. Aan deze voorwaarde kan de volgende formule vrij goed voldoen 2).

$$F(t) = A + B (1-p)^t.$$

De toepasbaarheid bleek over het algemeen beperkt tot de bedrijfsgrootteklassen van + 20 tot 50 ha. Derhalve werd beneden eerstgenoemde grootte een "minimum bezetting" aangehouden van gemiddeld 1,10 terwijl boven de 50 ha het verloop geschat werd door de ontwikkelingslijn in een grafische voorstelling vrijwel rechtlijnig door te trekken. Met deze raming van de provinciale ontwikkeling voor in de komende jaren als achtergrond werd vervolgens de arbeidsbezetting in de gebieden benaderd. Als hulpmiddel werd wederom gebruik gemaakt van een grafische analyse. Hieruit werden ontwikkelingslijnen afgeleid voor de gebieden welke dusdanig werden getrokken dat de totalen in overeenstemming waren met de berekende provinciale cijfers en ontwikkelingslijnen.

-
- 1) Een benadering per deelgebied is niet mogelijk doordat de CBS-gegevens voor 1970 niet per deelgebied bekend zijn.
 - 2) In deze formule is
 - A : de klasselimietwaarde
 - B : de rekenconstante in de afname, onafhankelijk van de tijd
 - p : de jaarlijkse procentuele verandering, tijdsafhankelijk
 - t : de tijdsperiode in jaren

Cultuurgrondgebruik

Ten aanzien van de bouwland - graslandverhouding in 1984 is in sterke mate rekening gehouden met de vrij grote stabiliteit die deze gebieden kenmerkt. Dit impliceert dat de prijsverhoudingen zich niet aanzienlijk zullen wijzigen en dat zich onder deze omstandigheden geen belangrijke veranderingen voordoen. Enkele veranderingstendenties kunnen als volgt worden weergegeven.

In de gebieden met overwegend grasland zal naar verwachting het percentage gras nog iets toenemen. Voor de streken waar weinig grasland is, wordt daarentegen aangenomen dat de oppervlakte grasland zal afnemen. Deze ontwikkelingen houden enerzijds verband met de modernisering van de melkveehouderij en de hiermee gepaard gaande toeneming van het aantal in grotere eenheden melkvee en anderzijds met de relatief gezien goede bedrijfsresultaten van de akkerbouw in de laatste jaren met name in de zeekeleigebieden.

Bouwplan

Bij de beoordeling van het bouwplan is in de eerste plaats aandacht besteed aan de hakvruchtenverbouw. De oppervlakte aardappelen zal waarschijnlijk nog blijven toenemen. In de gebieden echter waar deze sterk ontwikkeld is, vooral door het verbouwen van fabrieksaardappelen, zal dit niet meer mogelijk zijn. Het maximum, gezien de noodzakelijke vruchtwisseling, lijkt hier bereikt. De oppervlakte suikerbieten zal ook in de toekomst nog wel in lichte mate toenemen. Door de sterkere hakvruchtenverbouw zullen de granen en ook de overige gewassen moeten afnemen. Bij de overige gewassen zal de zaadteelt van belang blijven en ook, zij het eveneens van regio tot regio in uiteenlopende mate, de akkerbouwmatige tuinbouwgewassen. Overigens zal naar verwachting de tuinbouw geen uitbreiding ondergaan. Hierbij is onder meer gelet op de in het algemeen matige rentabiliteit van de huidige (glas) tuinbouw in het noorden des lands.

Rundveestapel

De prognose van de rundveestapel berust op een vrij uitvoerige analyse van de structuur van de weidebedrijven in de afgelopen jaren. Hieruit blijkt onder andere dat het verloop van het aantal gve per 100 ha grasland een redelijke maatstaf is voor de bedrijfsstructuur en een basis kan zijn voor een prognose. Hierin komen vrij goed tot uitdrukking de verbeteringen als gevolg van cultuurtechnische veranderingen en modernisering van de bedrijfsvoering. Deze vrij regelmatige ontwikkeling van het aantal gve per 100 ha grasland is voor de komende jaren op dezelfde wijze doorgetrokken, waarbij uiteraard rekening is gehouden met de technische mogelijkheden. Aangenomen is dat de ontwikkeling in de samenstelling van de rundveestapel in de komende jaren op dezelfde wijze zal verlopen als in het verleden. Een belangrijke veronder-

stelling was hierbij uiteraard dat uitgegaan is van een ongewijzigd zuivelbeleid. Op grond van voorgaande berekeningen en veronderstellingen is vervolgens het aantal sbe en het aantal melkkoaien bepaald. Een verdeling van de melkveestapel naar het aantal per bedrijf is tenslotte gemaakt met behulp van de log-normale verdelingsmethode.

Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij is in het Noorden over het algemeen van ondergeschikte betekenis. Dit neemt echter niet weg dat ook hier de toekomstige ontwikkeling van de intensieve veehouderij om velerlei redenen moeilijk valt aan te geven. Een voor het Noorden specifieke reden is dat de ontwikkeling per regio een uiteenlopend beeld te zien geeft. Uiteindelijk is gekozen voor een benadering waarbij de absolute groei in de periode 1965 - 1974 - 1977 werd geëxtrapoleerd naar de komende jaren.

Productieomvang en bedrijfsomvang

Als gevolg van de te verwachten intensivering van het bouwplan en de toeneming van de veestapel neemt de produktie toe. Dit heeft invloed op de structuur van de bedrijfsomvang, vooral omdat tevens het aantal bedrijven zal verminderen. Deze produktieveranderingen werden gemeten in standaardbedrijfseenheden en benaderd voor 1984. De verdeling van de bedrijfsgroottestructuur in sbe-klassen in dit jaar werd berekend op basis van de klasseverdelingen 1970 en 1974 en toepassing van de log-normale methode.

Overige bedrijven

Naast de hoofdberoepsbedrijven is er een categorie overige bedrijven, die hoofdzakelijk uit nevenberoepsbedrijven bestaat. Hierbij is een aantal niet-persoonlijke ondernemingen gevoegd, die wat betreft bedrijfstype veel overeenstemming vertonen met de hoofdberoepsbedrijven. Aangezien het niet mogelijk was deze groep af te scheiden, kon hiervoor geen afzonderlijke prognose worden gemaakt.

Op grond van de aantalsontwikkeling van de overige bedrijven in de periode 1970 - 1975 werd een ontwikkelingsmodel voor vijf jaar opgesteld. Dit werd voor de prognoseperiode tweemaal in rekening gebracht, terwijl aangenomen werd dat de oppervlakte cultuurgrond die bij deze bedrijven in gebruik zal zijn, procentueel gelijk blijft.

Recente ontwikkeling

De basis voor de prognose is gelegen in de periode 1965 - 1974. Voor zover in de hierop volgende jaren een afwijkend verloop geconstateerd kon worden van dat in de basisperiode, werden de oorspronkelijke berekeningen bijgesteld. Deze bijstellingen hadden

uiteraard alleen plaats voor zover mocht worden aangenomen dat deze afwijkingen van blijvende betekenis zouden zijn.

2.2 De agrarische produktie

Ten behoeve van de prognose van de omvang van de agrarische produktie in 1984 is onderscheid gemaakt tussen grondgebonden en niet-grondgebonden produktie.

De omvang van de grondgebonden produktie is afhankelijk van de totale oppervlakte cultuurgrond alsmede van de verdeling daarvan over de verschillende agrarische produktierichtingen. Die verdeling hangt weer samen met de bodemgeschiktheid.

Om deze reden komen achtereenvolgens aan de orde de prognose ten aanzien van de oppervlakte cultuurgrond en de verdeling daarvan over de produktierichtingen rundveehouderij 1), akkerbouw en tuinbouw. Deze informatie levert de basis voor de prognose van de omvang van deze drie produktierichtingen. Daarna volgt een prognose van de omvang van de intensieve veehouderij en tenslotte van de totale land- en tuinbouwproduktie. De prognoses hebben betrekking op de gehele noordelijke land- en tuinbouw, dus ongeacht of deze op hoofdberoeps- dan wel op nevenbedrijven wordt uitgeoefend.

De stofopbrengsten per ha gewas en de melkgift per koe zijn in de afgelopen jaren toegenomen. Een voortschrijdende verbetering in de beschikbare rassen, in de teelttechnieken, in de methoden ter voorkoming en bestrijding van ziekten van plant en dier en van de melkgift per koe zal een verdere opbrengstverhoging tot gevolg hebben. Opbrengstverhogingen van deze aard blijven in deze paragraaf echter verder buiten beschouwing.

De oppervlakte cultuurgrond (exclusief braakland)

De oppervlakte cultuurgrond is in het Noorden des Lands sinds 1965 met ruim 38.000 ha verminderd tot ruim 647.000 ha in 1974.

Naar verwachting zal de oppervlakte cultuurgrond verder afnemen met ongeveer 30.000 ha tot ongeveer 617.500 ha in 1984. De afnemings in de prognoseperiode (gemiddeld 0,5% per jaar) zal derhalve iets geringer zijn dan in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 0,7% per jaar). In de komende jaren zal de vermindering in Groningen en Overijssel (gedeeltelijk) iets sterker zijn dan in Friesland en Drenthe. Ook binnen de hoofdgebieden zal de oppervlakte cultuurgrond niet overal in dezelfde mate afnemen.

1) De rundveehouderij omvat grasland en weidevee. Tot het weidevee behoort niet alleen het melkvee maar ook het jongvee, het mestvee, de stieren, de schapen en de paarden.

Tabel 2.1 De ontwikkeling van de oppervlakte cultuurgrond
(alle beroepsgroepen)

	Oppervlakte cultuur- grond 1) (x 1000 ha)			Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965-1974	1974-1984
Groningen	186,2	179,3	169,5	- 0,4	- 0,6
Friesland	250,4	234,7	225,2	- 0,7	- 0,4
Drenthe	187,0	175,4	168,0	- 0,7	- 0,4
Overijssel (ged.)	62,3	58,0	54,8	- 0,8	- 0,6
Noorden	685,9	647,4	617,5	- 0,7	- 0,5

1) Exclusief braakland.

De verdeling van de cultuurgrond over de produktierichtingen

De percentages cultuurgrond in gebruik voor grasland, akkerbouw en tuinbouw wijken voor het Noorden als geheel in 1974 nauwelijks af van die in 1965. Ook de prognose voor 1984 laat in de hoofdgebieden geen wijzigingen van betekenis zien. In de deelgebieden daarentegen worden soms wel belangrijke veranderingen in het grondgebruik verwacht.

Tabel 2.2 De verdeling van de oppervlakte cultuurgrond over
de produktierichtingen (alle beroepsgroepen)

	Percentage van de cultuurgrond 1) in gebruik als								
	grasland			bouwland			tuinland		
	1965	1974	1984	1965	1974	1984	1965	1974	1984
Groningen	34	37	35	65	62	64	1	1	1
Friesland	91	92	91	8	8	9	0	0	0
Drenthe	55	54	52	44	46	48	0	0	0
Overijssel (ged.)	73	75	73	27	25	26	0	0	0
Noorden	64	65	64	35	35	36	1	0	0

1) Exclusief braakland.

Zo heeft in het noorden van Groningen de akkerbouw enige ruimte moeten afstaan aan de rundveehouderij. Op de zwaardere gronden was het niet altijd goed mogelijk de ontwikkelingen in de mechanisatie van de rooivruchtenverbouw te volgen. Uit andere delen van het land komen de veehouders, die betrekkelijk goedkoop een akkerbouwbedrijf in Groningen konden kopen, hebben dit soms in grasland omgezet. Ook de schaal waarop de landbouw wordt be-

oefend, speelt een rol. Daar waar - dikwijls wat kleinere - gemengde akkerbouw-rundveehouderijbedrijven voorkwamen, moest een intensivering van de produktie vaak in de rundveehouderij gezocht worden. Dat gebeurde ook in de Friese Bouwstrekken. In het begin van de zeventiger jaren is daar in verschillende gebieden echter verandering in gekomen. Zo zijn de resultaten van de akkerbouw in die tijd aanzienlijk verbeterd; de prijzen van de akkerbouwprodukten gaven deze produktierichting een beter aanzien. Daar komt verder bij dat de investeringen in gebouwen en machines in de akkerbouw verhoudingsgewijs gering zijn ten opzichte van de melkveehouderij. Op grote gecombineerde bedrijven met een kleine melkveestapel zal men zich, als de grond zich daartoe leent, waarschijnlijk liever op de zuivere akkerbouw toeleggen. De ruilverkavelingen, die de laatste tijd belangrijke delen van het akkerbouwgebied in beweging brengen, kunnen door een betere waterbeheersing en ontsluiting de teelt van rooivuchten beter mogelijk en daardoor de akkerbouw aantrekkelijker maken. Ook de ontwikkelingen op het gebied van de ziektenbestrijding in de aardappelteelt verruimen de mogelijkheden voor de akkerbouw. De ontwikkeling naar het tankmelken is mede van invloed: een rendabel gebruik van een melktank is niet denkbaar bij een te kleine vee-stapel. Het herstel of de uitbreiding van de akkerbouw doet zich vooral voor in die gebieden waar deze produktierichting een overheersende plaats inneemt. Daar waar het grasland en de melkveehouderij overwegen, is het waarschijnlijk dat het areaal grasland verhoudingsgewijs zal toenemen of op hetzelfde niveau zal blijven. Er treedt dus een duidelijke ontmenging op van de produktierichtingen akkerbouw en melkveehouderij. Bij de prognose voor 1984 is er van uit gegaan dat de waargenomen ontwikkelingen zich zullen voortzetten.

De oppervlakte tuinland, zéér gering in het totaal, vormt een moeilijke factor. In de meeste deelgebieden is de oppervlakte tuinland in 1974 ten opzichte van 1965 verminderd. Vooral in het noorden van Groningen zijn aanzienlijke oppervlakten tuinbouw uit de registratie verdwenen. Daar staat tegenover dat in zuidoost Drenthe de oppervlakte tuinbouw is toegenomen. Gezien de geringe omvang en de moeilijke voorspelbaarheid is aangenomen dat de oppervlakte tuinbouw in 1984 dezelfde zal zijn als in 1974. Met een eventuele verdere concentratie van de tuinbouw in bepaalde gebieden, zoals Hoogezand - Sappemeer, Eelde - Paterswolde en Emmen, is dus geen rekening gehouden.

De rundveehouderij

De oppervlakte grasland is in het Noorden des Lands sinds 1965 met ruim 20.000 ha verminderd tot ruim 420.000 ha in 1974. Desondanks is in deze periode de produktieomvang van de rundveehouderij met ruim 380.000 sbe toegenomen tot 2.650.000 sbe 1).

1) Tenzij anders is vermeld, hebben de sbe in dit rapport betrekking op de normen van 1968.

Tabel 2.3 De produktieomvang van de rundveehouderij
(alle beroepsgroepen)

	Aantal sbe (x 1000)			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	361,8	436,8	432,5	+ 2,1	- 0,1
Friesland	1129,7	1303,3	1448,3	+ 1,6	+ 1,1
Drenthe	534,6	614,9	637,9	+ 1,6	+ 0,4
Overijssel (ged.)	240,8	295,1	322,4	+ 2,3	+ 0,9
Noorden	2266,9	2650,1	2841,1	+ 1,8	+ 0,7

De produktiviteit van het grasland is in de periode 1965 tot 1974 belangrijk vergroot. Dat was onder meer mogelijk door een betere bemesting, door een betere waterhuishouding, door een betere ontsluiting van de landerijen en door een betere voederwinning en -conservering. Bovendien was hierbij verbetering van de grasmat door herinzaai van belang. Het gemiddelde aantal sbe per ha grasland kon daardoor toenemen van 5,14 in 1965 tot 6,31 in 1974. De hogere melkproduktie als gevolg van betere erfelijke eigenschappen en een betere voeding blijven, zoals reeds eerder is opgemerkt, hier buiten beschouwing.

De verschillen tussen de hoofd- en deelgebieden voor wat betreft het aantal sbe per ha grasland en voor wat betreft het aantal melkkoeien en het aantal grootveeëenheden per 100 ha grasland zijn niet alleen het gevolg van verschillen in intensiteit van het graslandgebruik maar ook van het feit dat in gebieden waar bouwland voor komt daarop gewassen worden verbouwd ten behoeve van de rundveehouderij (bijvoorbeeld snijmais) of bijprodukten van de akkerbouw aan het rundvee worden verstrekt (bijvoorbeeld suikerbietenkoppen). Zo is het onder meer te verklaren dat met name in de Friese Weidestrecken de veebezetting in verhouding tot vele andere gebieden - zoals het Noordelijk Akkerbouwgebied in Groningen en sommige deelgebieden in Drenthe en Overijssel (ged.) - niet hoog is. Ook de schaal van de melkveehouderij speelt hierbij een rol. In de Friese Weidestrecken is de oppervlaktestructuur van de weidebedrijven in het algemeen grootschaliger dan in Drenthe en Overijssel (ged.). De mogelijkheden tot intensivering van het graslandgebruik zijn nog niet uitgeput. Van een extensivering als gevolg van een vermindering van het aantal bedrijven zal voorlopig nog geen sprake zijn. Integendeel, door de geringe mogelijkheden tot vergroting van de oppervlakte, te zamen met de mogelijkheden die er zijn om de bewerkingscapaciteit per man verder op te voeren, zal de druk op de beschikbare grond nog verder toenemen. Het aantal sbe per ha grasland zal naar verwachting dan ook verder toenemen tot 7,28 in 1984.

Ondanks de te verwachten verdere afnemning van de oppervlakte grasland in het Noorden des Lands in de prognoseperiode met bijna 30.000 ha tot ruim 390.000 ha in 1984, zal de produktieomvang van

de rundveehouderij nog toenemen met ruim 190.000 sbe tot ruim 2.840.000 sbe in 1984. De verwachte produktiegroei (gemiddeld 0,7% per jaar) zal in de prognoseperiode geringer zijn dan in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 1,8% per jaar). De groei in de prognoseperiode zal in Friesland en Overijssel (ged.) boven het noordelijke gemiddelde liggen en in Drenthe daaronder. In Groningen zal zelfs sprake zijn van een afnemings van de produktieomvang ten opzichte van 1974.

Het aantal melkkoeien, dat sinds 1965 in het Noorden des Lands is gestegen met ruim 152.000 tot ruim 695.000 in 1974, zal met nog 89.000 toenemen tot ruim 784.000 in 1984. De melkveestapel zal in de prognoseperiode (gemiddeld 1,2% per jaar) dus trager groeien dan in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 2,8% per jaar).

Tabel 2.4 De omvang van de melkveestapel (alle beroepsgroepen)

	Aantal melkkoeien (x 1000)			Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965-1974	1974-1984
Groningen	84,0	112,7	118,5	+ 1,4	+ 0,5
Friesland	273,2	347,8	406,7	+ 2,7	+ 1,6
Drenthe	126,1	157,1	171,1	+ 2,5	+ 0,8
Overijssel (ged.)	59,5	77,6	88,1	+ 3,0	+ 1,3
Noorden	542,8	695,2	784,4	+ 2,8	+ 1,2

In alle vier hoofdgebieden zal het aantal melkkoeien in de prognoseperiode trager groeien dan in de periode 1965 - 1974. De verwachte groei zal in Friesland en Overijssel (ged.) boven het noordelijke gemiddelde liggen en in de beide andere provincies daaronder. In enkele Groningse deelgebieden (Noordelijk Akkerbouwgebied, Veenkoloniaal gebied en Westerwolde) en Zuidoost Drenthe zal het aantal melkkoeien in 1984 naar verwachting geringer zijn dan in 1974.

In de periode 1965 - 1974 was de groei van het aantal grootvee-eenheden (gemiddeld 1,8% per jaar) in het noorden trager dan de groei van het aantal melkkoeien (gemiddeld 2,8% per jaar). Ook in de prognoseperiode zal dit het geval zijn. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het aandeel van de melkkoeien in het totaal-aantal stuks weidevee 1) ook na 1974 verder zal toenemen.

De akkerbouw

De omvang van de akkerbouwproduktie - gemeten in sbe - is bij een gegeven oppervlakte afhankelijk van de verbouwde gewassen. De

1) Tot het weidevee behoort niet alleen het melkvee maar ook het jongvee, het mestvee, de stieren, de schapen en de paarden.

oppervlakte bouwland is in het Noorden des Lands sinds 1965 met bijna 17.000 ha afgenomen tot ruim 224.000 ha in 1974. Ondanks de voortgaande vermindering van de totale oppervlakte cultuurgrond wordt geen verdere afnemng van de oppervlakte bouwland verwacht tot 1984.

Tussen 1965 en 1974 is het aandeel van de granen in het bouwplan afgenomen ten gunste van dat van de aardappelen, (suiker- en voeder)bieten en overige akkerbouw. In de prognoseperiode wordt verwacht dat het aandeel van de granen nog iets verder zal teruglopen, terwijl dat van de aardappelen en de bieten nog iets zal toenemen.

Tabel 2.5 De verdeling van de gewassen over de oppervlakte bouwland (alle beroepsgroepen)

	Percentage v/d oppervlakte bouwland beteeld met											
	granen			aardappelen			bieten			overige akkerbouw		
	'65	'74	'84	'65	'74	'84	'65	'74	'84	'65	'74	'84
Groningen	65	49	39	16	27	32	6	10	17	12	14	12
Friesland	48	36	31	32	30	37	14	22	22	6	13	10
Drenthe	58	32	30	32	52	50	10	12	14	0	4	6
Overijssel (ged.)	65	30	15	28	47	50	5	7	10	2	17	25
Noorden	61	41	34	24	38	40	8	11	16	7	10	10

Door de intensivering van het bouwlandgebruik steeg het gemiddelde aantal sbe per ha bouwland in het noorden van 4,06 in 1965 tot 4,64 in 1974. De ontwikkelingen op het gebied van mechanisatie van de oogst, zonder die op het gebied van poten, zaaien en verpleging (eenkiemig bietenzaad) te vergeten, hebben deze overgang naar een intensiever bouwplan mogelijk gemaakt. Uit een recent rapport van de Stichting voor Bodemkartering 1) blijkt dat het areaal cultuurgrond met ruime mogelijkheden voor de akkerbouw (meer rooivruchten, minder granen) bij een verbetering van de ontwateringstoestand nog in belangrijke mate kan worden uitgebreid. Ruilverkavelingen en andere cultuurtechnische werken kunnen daartoe een belangrijke bijdrage leveren. In verband met de waargenomen ontwikkelingen en rekening houdend met de mogelijkheden is bij de prognose voor 1984 in de eerste plaats aandacht besteed aan de verbouw van rooivruchten. De oppervlakte aardappelen die tussen 1965 en 1974 sterk is toegenomen, zal nog wel iets groter

1) Structuurvisie land- en tuinbouw Noorden des Lands, Bodemkundig-hydrologische inventarisatie; Rapport no. 1227; Stichting voor Bodemkartering, Wageningen; 1976.

worden. In sommige deelgebieden is voor wat de aardappelen betreft het maximaal haalbare (rekening houdend met de wettelijke maatregelen op het gebied van de gewasbescherming) aandeel van 50% gehaald of nagenoeg bereikt. Dit betreft vooral de gebieden waar de fabrieksaardappelteelt van groot belang is. Vanwege het ontbreken van voldoende afzetmogelijkheden voor AM-resistente rassen zal de keuze bij de aardappelteelt in de klei-akkerbouw zich voorlopig beperken tot maximaal een 1 op 4 of 1 op 3 teelt 1). De oppervlakte suikerbieten zal in de toekomst in lichte mate blijven stijgen. Een trendmatige ontwikkeling is mogelijk en waarschijnlijk.

De uitbreiding van de teelt van rooivruchten zal in hoofdzaak plaatshebben ten koste van de graanteelt. Slechts in de gebieden met de zwaarste bouwgronden in Groningen - zoals Centraal Groningen en het Oldambt - zullen naar verwachting de granen in 1984 nog ten minste de helft van de oppervlakte bouwland in beslag nemen.

In enkele gebieden met een zandbodem, waar de melkveehouderij een belangrijke rol speelt, is de oppervlakte "overige akkerbouw" in de periode 1965 - 1974 verhoudingsgewijs zeer sterk toegenomen. Het betreft hier de Wouden, Noord- en Midden Drenthe, Zuidwest-Drenthe en de beide Overijsselse deelgebieden. Dit is vrijwel uitsluitend het gevolg van de opkomst van de snijmaisteelt, ten koste van de granen. Dit gewas wordt dikwijls jaren achtereen op dezelfde grond geteeld. Het aandeel van de snijmais in het bouwplan zal in de komende jaren in deze gebieden nog verder toenemen.

De akkerbouwmatige tuinbouwgewassen, die hier tot de "overige akkerbouw" zijn gerekend, zullen qua oppervlakte waarschijnlijk weinig verandering ondergaan. In sommige gebieden spelen ze echter een belangrijke rol, mede omdat ze als intensieve gewassen op kleinere landbouwbedrijven voorkomen. Te noemen zijn: vroege aardappelen, tuinbonen, slabonen en spruitkool.

Al met al wordt in het Noorden des Lands een toeneming van het gemiddelde aantal sbe per ha bouwland verwacht van 4,64 in 1974 tot 5,10 in 1984. Van hoofdgebied tot hoofdgebied - en ook tussen de deelgebieden - kan dit kengetal vrij sterk uiteenlopen.

Ondanks de vermindering van de oppervlakte bouwland tussen 1965 en 1974 is de omvang van de akkerbouwproduktie in het Noorden des Lands sinds 1965 toegenomen met bijna 60.000 sbe tot bijna 1.040.000 sbe in 1974. De toeneming, die gemiddeld 0,7% per jaar bedroeg, was mogelijk dank zij een intensivering van het bouwlandgebruik.

De ontwikkeling van de omvang van de akkerbouwproduktie in de vier hoofdgebieden liep tussen 1965 en 1974 sterk uiteen. Zo werd in Groningen en Drenthe de vermindering van de oppervlakte bouwland meer dan gecompenseerd door een toeneming van de intensiteit van het bouwlandgebruik. In Friesland en Overijssel (ged.)

1) 50% aardappelen in de klei-akkerbouw? LEI-publikatie No. 3.60; 1976.

nam de intensiteit van het bouwlandgebruik in onvoldoende mate toe om het produktieverlies door vermindering van de oppervlakte bouwland goed te maken.

Tabel 2.6 De omvang van de akkerbouwproduktie
(alle beroepsgroepen)

	Aantal sbe (x 1000)			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	464,2	490,2	541,4	+ 0,6	+ 1,0
Friesland	106,7	104,4	118,3	- 0,2	+ 1,3
Drenthe	344,4	388,0	407,0	+ 1,3	+ 0,5
Overijssel (ged.)	64,3	56,9	76,9	- 1,3	+ 3,0
Noorden	979,6	1039,5	1143,6	+ 0,7	+ 1,0

In de prognoseperiode wordt in het Noorden des Lands een groei van de akkerbouwproduktie verwacht van ruim 100.000 sbe tot ruim 1.143.000 sbe in 1984. Dit komt neer op een gemiddelde jaarlijkse groei van 1,0% in de periode 1974-1984. De groei zal zich - zij het niet in dezelfde mate - in alle vier hoofdgebieden voordoen. In Drenthe, waar de oppervlakte bouwland naar verwachting nog met ongeveer 1.000 ha zal toenemen tot 1984, zal de akkerbouwproduktie echter slechts met gemiddeld 0,5% per jaar groeien, aangezien de intensiteit van het bouwlandgebruik hier in veel geringere mate zal stijgen dan in Overijssel (ged.). In Friesland wordt een toeneming van de oppervlakte bouwland verwacht met bijna 2.000 ha. De toeneming van de oppervlakte bouwland, gepaard gaande met een intensivering van het bouwlandgebruik zal resulteren in een verwachte groei van de akkerbouwproduktie met gemiddeld 1,3% per jaar. In Groningen zal, ondanks een verwachte afname van de oppervlakte bouwland met ongeveer 2.700 ha, de akkerbouwproduktie in de prognoseperiode toch nog met gemiddeld 1,0% per jaar stijgen. Het produktieverlies als gevolg van de vermindering van de oppervlakte bouwland wordt meer dan goedgemaakt door de verwachte stijging van de intensiteit van het bouwlandgebruik. Ook binnen de hoofdgebieden laat de te verwachten ontwikkeling ten aanzien van de omvang van de akkerbouwproduktie in de onderscheiden deelgebieden verschillen zien.

Tuinbouw

De oppervlakte tuinbouwgewassen - exclusief de akkerbouwmatig verbouwde tuinbouwgewassen - bedroeg in het Noorden des Lands 3050 ha in 1974 tegenover 4114 ha in 1965. Ondanks een afname van de oppervlakte is - door een verschuiving naar intensievere teelten zowel in de open grond als onder glas - de produktieomvang van de tuinbouw sinds 1965 toegenomen met ruim 10.000 sbe

tot ongeveer 180.000 sbe in 1974. Dit komt neer op een toeneming met gemiddeld 0,7% per jaar. Tegenover een toeneming van de produktie in Friesland (met gemiddeld 1,5% per jaar) en Drenthe (met gemiddeld 5,2% per jaar) stond een afnemende in Groningen (met gemiddeld 1,5% per jaar). In Overijssel (ged.) was de omvang in 1974 gelijk aan die in 1965.

Gezien de geschetste ontwikkelingen, de moeilijke voorspelbaarheid van de toekomstige ontwikkelingen en gelet op de bescheiden plaats van de tuinbouw in de agrarische produktie in het Noorden des Lands, zal in de prognose worden uitgegaan van een zelfde oppervlakte en produktieomvang voor 1984 als in 1974.

De intensieve veehouderij

De produktieomvang van de intensieve veehouderij is in het Noorden des Lands sinds 1965 met bijna 69.000 sbe toegenomen tot ongeveer 228.000 sbe in 1974. Dit komt neer op een toeneming met gemiddeld 4,1% per jaar.

Tabel 2.7 De produktieomvang van de intensieve veehouderij (alle beroepsgroepen)

	Aantal sbe (x 1000)			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	18,2	35,3	57,4	+ 7,7	+ 4,9
Friesland	31,1	57,0	87,3	+ 7,0	+ 4,3
Drenthe	67,8	77,2	101,8	+ 1,4	+ 2,8
Overijssel (ged.)	42,0	58,4	88,3	+ 3,7	+ 4,2
Noorden	159,1	227,9	334,8	+ 4,1	+ 3,9

De groei van de produktieomvang was in de periode 1965 - 1974 in Drenthe en Overijssel (ged.) aanzienlijk trager dan in Groningen en Friesland. Deelgebieden waar in deze periode de produktieomvang bijzonder sterk toenam waren in Groningen het Oldambt en het Veenkoloniaal gebied en in Friesland de Bouwstroken. In Zuidwest Drenthe daarentegen was de omvang van de intensieve veehouderij in 1974 kleiner dan in 1965.

Gelet op de uitgangspunten wordt in de prognoseperiode een groei van de produktieomvang verwacht die voor het noorden als geheel maar weinig achter zal blijven bij die in de periode 1965 tot 1974. In Groningen en Friesland zal de groei echter trager verlopen. Ondanks de verwachte sterkere toeneming in Drenthe, blijft ook in de prognoseperiode in deze provincie de groei van de omvang van de intensieve veehouderij belangrijk onder het noordelijke gemiddelde.

In de periode 1974 - 1984 zal in alle deelgebieden de omvang van de intensieve veehouderij toenemen; de mate van toeneming zal

niet zo sterk uiteenlopen als in de periode 1965 - 1974.

De totale produktieomvang

De totale produktieomvang van de land- en tuinbouw wordt verkregen door sommering van de omvang van de afzonderlijke produktierichtingen: rundveehouderij, akkerbouw, tuinbouw en intensieve veehouderij. Tussen 1965 en 1974 is de aldus berekende totale produktieomvang in het Noorden des Lands toegenomen met ruim 500.000 sbe tot bijna 4.100.000 sbe.

Tabel 2.8 De totale produktieomvang van de land- en tuinbouw (alle beroepsgroepen)

	Aantal sbe (x 1000)			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	940,9	1045,3	1114,2	+ 1,2	+ 0,6
Friesland	1310,6	1514,9	1704,1	+ 1,6	+ 1,2
Drenthe	972,2	1122,3	1188,8	+ 1,6	+ 0,6
Overijssel (ged.)	351,7	415,1	492,1	+ 1,9	+ 1,7
Noorden	3575,4	4097,6	4499,2	+ 1,5	+ 0,9

Tot 1984 wordt - gelet op de gehanteerde uitgangspunten bij de prognose en bij een ongewijzigd beleid - een verdere groei van de totale produktieomvang verwacht met ruim 400.000 sbe tot bijna 4.500.000 sbe. Dit betekent dat de groei in de prognoseperiode (met gemiddeld 0,9% per jaar) naar verwachting trager zal verlopen dan tussen 1965 en 1974 (gemiddeld 1,5% per jaar).

In alle hoofdgebieden, doch vooral in Groningen en Drenthe, zal de totale agrarische produktie in de prognoseperiode in vergelijking met de periode 1965 - 1974 vertraagd groeien.

Van de te verwachten totale produktiegroei in het noorden zal de rundveehouderij 47%, de akkerbouw 26% en de intensieve veehouderij 27% voor zijn rekening nemen.

Het aandeel van de produktieomvang van de rundveehouderij in de totale produktieomvang zal iets terug lopen, namelijk van bijna 65% in 1974 tot 63% in 1984, terwijl dat van de intensieve veehouderij iets zal stijgen, namelijk van ruim 5,5% tot bijna 7,5%. In de aandelen van de akkerbouw en de tuinbouw zal ten opzichte van 1974 nagenoeg geen verandering optreden.

Tenslotte zij nog vermeld dat de verwachte groei van de totale produktieomvang tot 1984 van deelgebied tot deelgebied sterk zal verschillen. De sterkste groei wordt verwacht in Noordoost-Overijssel (met gemiddeld 2,0% per jaar). Verder wordt een groei verwacht die belangrijk boven het noordelijke gemiddelde zal liggen in de Kleiweidestreek, de Veenweidestreek en de Wouden. In Zuidoost-Drenthe zal de totale produktieomvang nauwelijks toenemen terwijl in Westerwolde een geringe afnemings wordt verwacht.

2.3 De agrarische beroepsbevolking

In deze paragraaf worden de resultaten vermeld van de prognose van de vaste mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven. Daartoe zijn gerekend personen die regelmatig, het gehele jaar, ten minste 15 uur per week werkzaam zijn op hetzelfde bedrijf. Het bedrijf kan zowel een hoofdberoepsbedrijf als een nevenbedrijf zijn.

Achtereenvolgens komt de ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden, meewerkende zoons en overige arbeidskrachten aan de orde. Voor een toelichting op de berekeningswijze wordt verwezen naar de uitvoerige beschrijving van de onderzoekresultaten 1).

Vervolgens worden de resultaten van de afzonderlijke berekeningen voor de drie categorieën van arbeidskrachten samengevat. Tenslotte wordt ingegaan op de mogelijke ontwikkeling van het aantal mannelijke arbeidskrachten op de loonwerkbedrijven, de werktuigencoöperaties en de bedrijfsverzorgingsdiensten in de agrarische sector.

De bedrijfshoofden

Sinds 1965 is het aantal bedrijfshoofden in het Noorden des Lands met ongeveer 13.000 verminderd tot ongeveer 33.400 in 1974. In de prognoseperiode wordt een verdere afneming met bijna 11.000 verwacht tot ongeveer 22.600 in 1984.

Tabel 2.9 Het aantal bedrijfshoofden (alle beroepsgroepen)

	Aantal bedrijfshoofden			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	9688	7337	4991	- 3,0	- 3,8
Friesland	16511	12122	8483	- 3,4	- 3,5
Drenthe	14460	9802	6184	- 4,2	- 4,5
Overijssel (ged.)	5765	4155	2947	- 3,6	- 3,4
Noorden	46424	33416	22605	- 3,6	- 3,8

De gemiddelde jaarlijkse afneming zal in de prognoseperiode (met 3,8%) iets sterker zijn dan in de periode 1965 - 1974 (met 3,6%). De verwachte afneming van het aantal bedrijfshoofden in de periode 1974 - 1984 zal in het Zuidelijk Westerkwartier, de Wouden en alle drie Drentse deelgebieden boven het noordelijke gemiddelde liggen; in de Veenweidestreek daar belangrijk onder.

1) Zie Interne Nota No. 244, paragraaf 9.1.

De meewerkende zoons

Het aantal meewerkende zoons is in het Noorden des Lands zeer sterk gedaald tussen 1965 en 1974, namelijk van ruim 9.800 tot ruim 3.900. In de prognoseperiode wordt een verdere afnemning met bijna 1.700 verwacht tot bijna 2.300 in 1984.

Tabel 2.10 Het aantal meewerkende zoons (alle beroepsgroepen)

	Aantal meewerk. zoons			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	1733	771	469	- 8,6	- 4,9
Friesland	3384	1424	772	- 9,2	- 5,9
Drenthe	3236	1086	650	- 11,0	- 5,0
Overijssel (ged.)	1501	670	375	- 8,6	- 5,6
Noorden	9854	3951	2266	- 9,7	- 5,4

De gemiddelde jaarlijkse afnemning zal in de prognoseperiode (met 5,4%) belangrijk kleiner zijn dan in de periode 1965 - 1974 (met 9,7%). De verwachte afnemning van het aantal meewerkende zoons zal in de periode 1974 - 1984 in Westerwolde en de Friese Bouwstroken belangrijk boven het noordelijke gemiddelde liggen; in het Noordelijk Akkerbouwgebied, het Oldambt en Oost-Drenthe daar belangrijk onder.

De overige mannelijke arbeidskrachten

Onder de overige mannelijke arbeidskrachten zijn niet alleen de land- en tuinarbeiders begrepen, maar ook een gering aantal meewerkende gezinsleden. Het aantal overige arbeidskrachten is sinds 1965 in het Noorden des Lands met bijna 5.600 afgenomen tot ruim 5.800 in 1974. In de prognoseperiode wordt een verdere afnemning verwacht met ruim 1.100 tot bijna 4.700 in 1984.

Tabel 2.11 Het aantal overige mannelijke arbeidskrachten (alle beroepsgroepen)

	Aantal overige arb.kr.			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	4163	1749	1480	- 9,2	- 1,7
Friesland	4547	2380	1790	- 6,9	- 2,8
Drenthe	1911	1153	974	- 5,5	- 1,7
Overijssel (ged.)	779	538	425	- 4,0	- 2,3
Noorden	11400	5820	4669	- 7,2	- 2,2

De verwachte afnemings van het aantal overige mannelijke arbeidskrachten zal in de prognoseperiode (met gemiddeld 2,2% per jaar) belangrijk geringer zijn dan in de periode 1965 - 1974 (met gemiddeld 7,2% per jaar). In Noordwest-Overijssel wordt tot 1984 een kleine toename van het aantal overige arbeidskrachten verwacht. In het Zuidelijk Westerkwartier, het Oldambt en het Veenkoloniaal gebied zal de afnemings belangrijk onder het noordelijke gemiddelde liggen en in de Kleiweidestreek en de Wouden daarboven.

De mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven

In tabel 2.12 zijn de ontwikkelingen van de drie afzonderlijke categorieën arbeidskrachten - bedrijfshoofden, meewerkende zoons en overige arbeidskrachten - die tezamen de agrarische bedrijven bemannen, samengevat. Uit deze tabel blijkt dat in het Noorden des Lands het aantal mannelijke arbeidskrachten op de bedrijven sinds 1965 is verminderd met ruim 24.000 personen tot ruim 43.000 personen in 1974. Naar verwachting zal het aantal personen verder afnemen met ruim 13.000 tot bijna 30.000 personen in 1984.

Tabel 2.12 Het aantal mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven (alle beroepsgroepen)

	Aantal personen			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	15584	9857	6940	- 5,0	- 3,5
Friesland	24442	15926	11045	- 4,7	- 3,6
Drenthe	19607	12041	7808	- 5,3	- 4,2
Overijssel (ged.)	8045	5363	4050	- 4,4	- 2,8
Noorden	67678	43187	29843	- 4,9	- 3,6

Het gemiddelde jaarlijkse afnemingspercentage zal naar verwachting in de prognoseperiode (met 3,6%) geringer zijn dan in de periode 1965 - 1974 (met 4,9%). De afnemings zal in de prognoseperiode in het Oldambt, de Veenweidestreek en in Noordoost-Overijssel beneden het noordelijke gemiddelde liggen en in Westervolde, de Wouden en de Drentse deelgebieden daarboven.

Naar verwachting zal in het Noorden des Lands in 1984 het aantal mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven voor 76% bestaan uit bedrijfshoofden, voor 8% uit meewerkende zoons en voor 16% uit overige arbeidskrachten. Deze percentages wijken maar weinig af van de overeenkomstige percentages voor 1974. De veranderingen in de samenstelling van deze groep tussen 1974 en 1984 zullen geringer zijn dan in de periode 1965 - 1974. In laatstgenoemde periode verminderde het aantal meewerkende zoons en overige arbeidskrachten aanzienlijk sterker dan het aantal bedrijfs-

hoofden. Dit had tot gevolg dat het aandeel van de bedrijfshoofden in de totale agrarische beroepsbevolking belangrijk toenam en dat van de beide andere categorieën arbeidskrachten afnam. In de prognoseperiode zal het aantal bedrijfshoofden naar verwachting in iets sterkere mate afnemen dan in de periode 1965-1974, terwijl het aantal meewerkende zoons en overige arbeidskrachten in (belangrijk) geringere mate zullen afnemen. Toch zal ook tussen 1974 en 1984 het aantal meewerkende zoons nog relatief sterker verminderen dan het aantal bedrijfshoofden, zodat ook na 1974 het aandeel van de meewerkende zoons in het totale aantal arbeidskrachten op de agrarische bedrijven nog iets verder terugloopt. Het aandeel van de overige arbeidskrachten laat ten opzichte van 1974 een geringe stijging zien, terwijl het aandeel van de bedrijfshoofden iets daalt.

Tabel 2.13 De categorieën mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven (alle beroepsgroepen)

	Procentueel aandeel van de								
	bedrijfs- hoofden			meewerkende zoons			overige ar- beidskrachten		
	'65	'74	'84	'65	'74	'84	'65	'74	'84
Groningen	62	74	72	11	8	7	27	18	21
Friesland	68	76	77	14	9	7	19	15	16
Drenthe	74	81	79	16	9	8	10	10	13
Overijssel (ged.)	72	78	79	19	12	10	10	10	11
Noorden	68	77	76	15	9	8	17	14	16

De verhouding tussen de categorieën arbeidskrachten op de agrarische bedrijven loopt ook in 1984 in de onderscheiden deelgebieden sterk uiteen. In het Zuidelijk Westerkwartier, Westervolde, de Wouden, Noord- en Midden Drenthe, Zuidwest-Drenthe en de beide Overijsselse deelgebieden zal de arbeidsbezetting op de bedrijven overwegend uit gezinsarbeidskrachten (bedrijfshoofden en meewerkende zoons) bestaan.

In deze deelgebieden zal derhalve het gezinsbedrijf sterk overheersen. Gebieden waar relatief veel landarbeiders werkzaam zullen zijn, zijn het Noordelijk Akkerbouwgebied, het Oldambt en de Friese Bouwstreken.

De arbeidskrachten op de loonwerkbedrijven, bij de werktuigen-coöperaties en bij de bedrijfsverzorgingsdiensten

Hoewel de gemiddelde bedrijfssomvang de laatste jaren is toegenomen, zijn veel bedrijven toch nog te klein om een volledig eigen werktuigen- en machinepark optimaal te benutten. Om ook op deze bedrijven van de vaak kostbare moderne bedrijfsuitrusting

gebruik te kunnen maken, wordt wel tussen individuele bedrijven samengewerkt met betrekking tot werktuigen en arbeid of wordt een loonwerker of een werktuigencoöperatie ingeschakeld. Langs deze wegen kunnen ook de kleinere bedrijven een belangrijke kostenbesparing realiseren.

Uit de beschrijving van de onderzoekresultaten 1) blijkt dat de loonwerkers - en in mindere mate ook de werktuigencoöperaties - in de afgelopen jaren een belangrijke rol speelden bij de arbeidsorganisatie op de land- en tuinbouwbedrijven. Dit komt ook tot uiting in het aantal arbeidskrachten bij deze dienstenverlenende bedrijven dat sinds 1965 in de drie noordelijke provincies is toegenomen tot ruim 2.100 in 1975.

Het aandeel van deze dienstenverlenende bedrijven in de arbeidsvoorziening in de land- en tuinbouw is de laatste jaren dan ook toegenomen.

Om de vraag te beantwoorden hoe het loonwerk in de landbouw zich in de toekomst zal ontwikkelen, wordt een onderscheid gemaakt tussen akkerbouw- en melkveehouderijbedrijven.

"Een nadeel van loonwerk is dat werk wordt afgestoten. Met name voor akkerbouwbedrijven, waar de arbeidskrachten veelal niet continu een volledige dagtaak hebben, moet dit nadeel niet worden onderschat. Op grond hiervan is het dan ook niet waarschijnlijk dat het loonwerk op de akkerbouwbedrijven zich verder zal uitbreiden. In de toekomst biedt schaalvergroting door samenwerking betere perspectieven. Hierdoor is het immers mogelijk om de dure werktuigen met een grotere bewerkingscapaciteit intensiever te gebruiken en het arbeidsaanbod beter af te stemmen op de beperkte werkgelegenheid.

Op de melkveehouderijbedrijven vraagt men zich daarentegen af hoe de zeer lange arbeidstijden kunnen worden verminderd om tot aanvaardbare werk- en leefomstandigheden te komen. De loonwerkers kunnen hier verlichting brengen, maar juist op melkveehouderijbedrijven zijn de mogelijkheden voor loonwerk beperkt omdat de veldwerkzaamheden slechts 20% van het totale werk vragen. Desondanks is het loonwerk op de veehouderijbedrijven van grote betekenis voor de bedrijfsvoering omdat de voederwinningsperiode een knelpunt in de arbeidsvoorziening vormt en de bedrijven te klein zijn om zelf een moderne uitrusting rendabel te kunnen exploiteren. Op de melkveehouderijbedrijven, waar het loonwerk 5 à 7% van de bewerkingskosten in beslag neemt, zijn door verbetering van de graslandverzorging en uitbreiding van de voederwinning nog wel mogelijkheden tot uitbreiding van het loonwerk aanwezig; vooral voor moderne bedrijfssystemen zal de betekenis van loonwerk groter worden". 2)

1) Zie Interne Nota No. 244, paragraaf 4.6.

2) A. Maris: Agrarische ontwikkelingen in een veranderende maatschappij, Jaarverslag LEI 1976, blz. 31.

Op grond van de overwegingen in vorenstaand citaat is een uitbreiding van het loonwerk - en dus ook van de werkgelegenheid bij loonwerkbedrijven - in weidegebieden wenselijker en waarschijnlijker dan in akkerbouwgebieden.

De toeneming van de gemiddelde bedrijfsomvang is gepaard gegaan met een vermindering van de gemiddelde arbeidsbezetting. Hierdoor nam op veel bedrijven de gebondenheid van het bedrijfs-hoofd en de kwetsbaarheid van het bedrijf door het tijdelijk wegvallen van een arbeidskracht toe.

De bedrijfsverzorgingsdiensten bieden een oplossing voor de zojuist genoemde problemen. Hoewel het beroep op de bedrijfsverzorgingsdiensten in de laatste jaren met name door veehouders sterk is gestegen, maken toch nog relatief weinig boeren en tuinders van deze diensten gebruik. De relatief hoge kosten zullen veel agrariërs ervan weerhouden een beroep op de bedrijfsverzorgingsdiensten te doen wanneer dit niet strikt onvermijdelijk is. Gelet op de sociale ontwikkelingen buiten de landbouw - langere vakanties en kortere werktijden - zal het probleem van de gebondenheid op veehouderijbedrijven zich in de toekomst nog sterker doen gevoelen. In de drie noordelijke provincies steeg het aantal bedrijfsverzorgers in vaste dienst van 129 in 1970 via 218 in 1975 tot 316 in 1977. Ook het aantal losse bedrijfsverzorgers nam sinds 1970 toe. Bovendien laat het aantal weekendmelkers - welke hoofdzakelijk in Friesland voorkomen - sinds 1975 een sterke toeneming zien.

Wanneer de steun aan de bedrijfsverzorgingsdiensten wordt voortgezet en zodanig wordt uitgebreid dat grotere groepen agrariërs bij tijdelijke arbeidsongeschiktheid en voor het verkrijgen van (meer) vrije tijd een beroep kunnen doen op betaalbare hulp van een bedrijfsverzorger, dan zal het aantal bedrijfsverzorgers in de toekomst zeker toe kunnen nemen.

2.4 Aantal bedrijven, schaalvergroting, specialisatie en modernisering

In deze paragraaf wordt allereerst ingegaan op de ontwikkelingen van het aantal bedrijven tot 1984. Op basis van het aantal bedrijven, de oppervlakte cultuurgrond en de productieomvang - gemeten in sbe - wordt de bedrijfsoppervlakte- en de bedrijfsomvangstructuur in 1984 weergegeven. Uit een vergelijking van deze structuren voor de peiljaren 1965, 1974 en 1984 blijkt hoe de schaalvergroting in de land- en tuinbouw zich naar verwachting tot 1984 verder zal ontwikkelen. Daarna wordt een indicatie gegeven van de te verwachten specialisatie in de agrarische bedrijfstak. Ook de arbeidsbezetting per bedrijf en het arbeidsbezettingstype in 1984 komen aan de orde, evenals de ontwikkeling van de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per vaste mannelijke

arbeidskracht 1). Tenslotte worden enkele opmerkingen gemaakt over de modernisering van de bedrijven.

In tegenstelling tot de beide voorgaande paragrafen heeft deze paragraaf uitsluitend betrekking op hoofdberoepsbedrijven.

Het aantal bedrijven

Sinds 1965 is het aantal hoofdberoepsbedrijven in het Noorden des Lands met ruim 13.000 afgenomen tot ongeveer 29.500 in 1974. In de prognoseperiode zal het aantal bedrijven naar verwachting verder afnemen met bijna 9.900 tot ruim 19.500 in 1984. De afnemende van het aantal bedrijven zal in de prognoseperiode (gemiddeld 3,9% per jaar) iets kleiner zijn dan in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 4,1% per jaar).

Tabel 2.14 Het aantal hoofdberoepsbedrijven

	Aantal hoofdber.bedr.			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	9302	6577	4362	- 3,8	- 4,0
Friesland	15282	10541	7252	- 4,1	- 3,6
Drenthe	13073	8818	5484	- 4,3	- 4,6
Overijssel (ged.)	5004	3570	2537	- 3,7	- 3,4
Noorden	42661	29506	19635	- 4,1	- 3,9

De gemiddelde jaarlijkse afnemende van het aantal bedrijven zal in de prognoseperiode in het Zuidelijk Westerkwartier, Westervolde, de Wouden en de drie Drentse deelgebieden boven het noordelijke gemiddelde liggen en in de Veenweidestreek en in Noordwest-Overijssel daar belangrijk onder.

De bedrijfsoppervlaktestructuur

Op basis van de oppervlakte cultuurgrond, die de hoofdberoepsbedrijven in 1984 in gebruik zullen hebben (ruim 588.000 ha) en het aantal hoofdberoepsbedrijven in dat jaar (ruim 19.600), heeft de verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen in 1984 plaatsgehad met behulp van de methode van de logaritmisch-normale verdeling, waarbij de trends die in het verleden zijn aangetroffen voor de toekomst zijn doorgetrokken. Het vrij homogene bedrijfstype in de onderscheiden deelgebieden en de relatief geringe omvang van de intensieve veehouderij versterken de toepasbaarheid van deze methodiek. Het resultaat van de berekeningen is weergegeven in de hierna volgende tabel.

1) Regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week werkzaam op hetzelfde bedrijf.

Tabel 2.15 De bedrijfsoppervlaktestructuur van de hoofdberoeps-bedrijven

	Jaar	Percentage bedrijven van ha				
		tot 15	15-20	20-30	30-50	50 e.m.
Groningen	1965	52	11	16	15	6
	1974	35	13	20	20	12
	1984	19	10	20	28	23
Friesland	1965	57	13	18	12	-
	1974	33	16	27	21	3
	1984	18	12	28	34	8
Drenthe	1965	64	17	14	4	1
	1974	41	20	24	12	3
	1984	22	11	24	35	8
Overijssel (ged.) 1)	1965	.	.	.	.	.
	1974	58	18	16	6	2
	1984	41	19	23	13	4
Noorden 1)	1965	.	.	.	.	.
	1974	40	17	23	16	4
	1984	22	13	24	30	11

1) In 1965 is de oppervlaktestructuur van de bedrijven in Overijssel (ged.) niet bekend.

Ook na 1974 zal de schaalvergroting - tot uiting komende in een toeneming van de percentages bedrijven in de oppervlakteklassen van 30 - 50 ha en van 50 ha en groter - zich voortzetten. Desondanks zal in 1984 in het Noorden des Lands toch nog ruim 20% van alle hoofdberoepsbedrijven kleiner zijn dan 15 ha.

Ook in 1984 zullen er tussen de deelgebieden nog belangrijke verschillen in de bedrijfsoppervlaktestructuur zijn. Zo wordt verwacht dat in het Oldambt in 1984 de helft van de bedrijven 50 ha of groter zal zijn. Voor het Noordelijk Akkerbouwgebied wordt het overeenkomstige percentage geraamd op 40. Verder zal ook in het Veenkoloniale gebied en in Oost-Drenthe het percentage bedrijven van 50 ha en groter belangrijk boven het noordelijke gemiddelde liggen. Relatief veel bedrijven kleiner dan 15 ha zullen in 1984 worden aangetroffen in het Zuidelijk Westerkwartier (39%), Zuidwest-Drenthe (36%) en Noordoost-Overijssel (47%).

De bedrijfsomvangstructuur

Op basis van de omvang van de produktie op de hoofdberoepsbedrijven in 1984 (ruim 4.300.000 sbe) en het aantal hoofdberoepsbedrijven in dat jaar (ruim 19.500), heeft de verdeling van de bedrijven over de omvangklassen in 1984 op analoge wijze plaats-

gehad als de verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen. Het resultaat van de berekeningen is weergegeven in onderstaande tabel.

Tabel 2.16 De bedrijfsomvangstructuur van de hoofdberoepsbedrijven

	Jaar	Percentage bedrijven van sbe						
		10 - 70	70 - 110	110 - 130	130 - 150	150 - 190	190 - 250	250 - 350 e.m.
Groningen	1974	24	22	10	8	13	11	12
	1984	6	11	7	7	13	17	18 21
Friesland	1974	21	19	10	10	16	14	10
	1984	6	8	6	7	15	21	21 16
Drenthe	1974	25	29	13	10	11	7	4
	1984	7	12	10	9	15	19	16 12
Overijssel (ged.)	1974	30	26	12	10	12	6	3
	1984	9	13	8	11	20	20	14 5
Noorden	1974	24	24	11	10	13	10	8
	1984	7	10	8	8	15	20	18 14

Ook deze cijfers laten zien dat er schaalvergroting zal plaatshebben. Het percentage hoofdberoepsbedrijven met een omvang van minder dan 150 sbe zal namelijk fors dalen en dat met een omvang van 190 sbe of meer zal dienovereenkomstig stijgen ten opzichte van 1974. Het percentage bedrijven van 150 - 190 sbe zal in 1984 weinig afwijken van dat in 1974.

In 1974 bood een bedrijfsomvang van 110 sbe bij de gegeven stand van de technische ontwikkeling bij benadering produktieve werkgelegenheid voor één volwaardige mannelijke arbeidskracht bij een normale dagtaak. Tegen 1984 zal deze norm 165 à 170 sbe bedragen. Dit betekent dat in 1984 ongeveer 40% van de bedrijven niet aan de dan geldende norm zal kunnen voldoen terwijl dat percentage in 1974 nog 48 bedroeg. Er treedt derhalve in de prognoseperiode een verbetering van de bedrijfsomvangstructuur op.

Relatief veel bedrijven van 190 sbe en meer zullen in 1984 worden aangetroffen in het Noordelijk Akkerbouwgebied (71%), het Oldambt (76%), de Kleiweidestreek (69%) en de Veenweidestreek (67%). Relatief veel bedrijven kleiner dan 150 sbe zullen in 1984 voorkomen in het Zuidelijk Westerkwartier (52%), Zuidwest-Drenthe (37%), Noordwest-Overijssel (42%) en Noordoost-Overijssel (40%).

In grote trekken blijkt een ongunstige bedrijfsomvangstructuur samen te gaan met een ongunstige bedrijfsoppervlaktestructuur. De vrij nauwe samenhang tussen bedrijfsomvang en bedrijfsoppervlakte is een gevolg van het feit dat de intensieve veehou-

derij en de tuinbouw in het Noorden des Lands van relatief geringe betekenis zijn.

De structuur van de melkveehouderij

De omvang van de totale melkveestapel in het Noorden des Lands in 1984 is gebaseerd op de oppervlakte grasland in dat jaar en het gemiddelde aantal melkkoeien dat per ha grasland zal worden gehouden. Het aantal bedrijven met melkvee in 1984 is afgeleid van het totaal aantal bedrijven in dat jaar en de verhouding tussen het totaal aantal bedrijven en het aantal bedrijven met melkvee in het verleden. Het gaat hier om alle bedrijven, dus ongeacht het hoofdberoep van het bedrijfshoofd. Op basis van de omvang van de totale melkveestapel en het geschatte aantal bedrijven met melkvee in 1984, heeft de verdeling van de dieren over de omvangklassen in dat jaar plaatsgehad met behulp van de logaritmisch-normale verdeling.

Tabel 2.17 De omvang van de melkveestapels (alle beroepsgroepen)

Aantal melkkoeien per bedrijf	Aantal bedrijven met melkvee			Procentuele verdeling		
	1974	1977	1984	1974	1977	1984
tot 10	3453	3258	1700	17	16	11
10 - 20	5764	3589	1500	23	17	9
20 - 30	5426	3781	1880	21	18	12
30 - 50	6505	5562	4340	26	27	27
50 - 70	2211	2613	3300	9	13	20
70 - 100	731	1225	2040	3	6	13
100 e.m.	219	527	1230	1	3	8
Totaal	25309	20555	15990	100	100	100

Het percentage kleine melkveestapels zal ook na 1977 in het Noorden des Lands verder afnemen en het percentage grote melkveestapels verder toenemen. Desondanks zullen er in 1984 toch nog een aantal kleine melkveestapels worden aangehouden. Hierbij dient echter bedacht te worden dat deze gegevens betrekking hebben op alle bedrijven, dus ook op die bedrijven waarop de landbouw niet als hoofdberoep wordt uitgeoefend. Verder zullen op een deel van de hoofdberoepsbedrijven naast de melkveehouderij nog één of meer andere produktierichtingen voorkomen.

De schaalvergroting die in de melkveehouderij zal optreden blijkt ook hieruit, dat in 1984 van de ruim 780.000 melkkoeien in het Noorden ongeveer 43% zal worden gehouden op bedrijven met 70 of meer melkkoeien. Het betreft hier 21% van alle bedrijven met melkvee in dat jaar.

Specialisatie

In het Noorden des Lands wordt de land- en tuinbouw al in aanzienlijke mate uitgeoefend op min of meer gespecialiseerde bedrijven 1). Zo kon 70% van de hoofdberoepsbedrijven in 1974 als rundveehouderijbedrijf worden aangemerkt, 16% als akkerbouwbedrijf, 3% als intensief veehouderijbedrijf en 2% als tuinbouwbedrijf. Op de resterende 9% van de bedrijven was de omvang van elke afzonderlijke produktietak kleiner dan 60% van de totale bedrijfsomvang.

Voorts bleek dat het percentage min of meer gespecialiseerde bedrijven per deelgebied nogal uiteen liep. Als oorzaken hiervoor werden genoemd dat niet op alle bedrijven de gehele oppervlakte cultuurgrond geschikt is óf voor bouwland óf voor grasland, dat op een aantal bedrijven naast rundveehouderij of akkerbouw een tak van intensieve veehouderij voorkomt en het voorkomen van tuinbouwgewassen op akkerbouwbedrijven. De zojuist genoemde oorzaken zullen ook in de toekomst voor een aantal bedrijven een beperking vormen voor verdergaande specialisatie. Bovendien dient bedacht te worden dat een gecombineerd bedrijf uit een oogpunt van risicospreiding in een gunstiger positie kan verkeren dan een gespecialiseerd bedrijf. Voor de qua oppervlakte kleinere bedrijven kan een combinatie van produktietakken dikwijls een bittere noodzaak zijn om een voldoende bedrijfsomvang te bereiken. Hierbij kan met name gedacht worden aan een tak van intensieve veehouderij naast rundveehouderij of akkerbouw. Het feit dat in 1977 ruim 40% van de totale produktieomvang van de intensieve veehouderij voortkwam op niet-gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven wijst op de grote betekenis van de intensieve veehouderij als aanvullende produktietak. Aangenomen mag dan ook worden dat door ruilverkavelingen en ontwikkelingen in de intensieve veehouderij de reeds hoge specialisatiegraad nog wel verder zal toenemen, maar evenals in de afgelopen jaren slechts in een bescheiden tempo.

De arbeidsbezetting per bedrijf en het arbeidsbezettingstype

Het gemiddelde aantal vaste mannelijke arbeidskrachten 2) per bedrijf op hoofdberoepsbedrijven is in het Noorden des Lands gedaald van 1,45 in 1965 tot 1,34 in 1974. In 1984 zal het naar verwachting 1,32 bedragen.

-
- 1) Een bedrijf is min of meer gespecialiseerd in een bepaalde produktierichting wanneer 60% of meer van de totale bedrijfsomvang - gemeten in sbe - door die bepaalde produktierichting wordt geleverd.
 - 2) Regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week werkzaam op hetzelfde bedrijf.

Tabel 2.18 Het gemiddelde aantal vaste mannelijke arbeidskrachten 1) per bedrijf op hoofdberoepsbedrijven

	Gemiddeld aantal arbeidskrachten per bedrijf			Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965-1974	1974-1984
Groningen	1,59	1,39	1,43	- 1,5	+ 0,3
Friesland	1,47	1,39	1,30	- 0,6	- 0,7
Drenthe	1,36	1,28	1,29	- 0,7	+ 0,1
Overijssel (ged.) 2)	1,33	1,31	1,28	- 0,2	- 0,2
Noorden	1,45	1,34	1,32	- 0,9	- 0,1

1) Regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week werkzaam op hetzelfde bedrijf.

2) Het cijfer voor 1965 is geschat.

In alle Groningse deelgebieden, Noord- en Midden-Drenthe, Zuidwest-Drenthe en Noordoost-Overijssel wordt een geringe toename van het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf verwacht in de periode 1974-1984; in de overige deelgebieden echter een geringe vermindering.

Ook in 1984 zullen er tussen de deelgebieden verschillen voorkomen in het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf. Zo zal in deelgebieden waar relatief veel grotere bedrijven voorkomen, zoals in het Noordelijk Akkerbouwgebied en het Oldambt, het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf groter zijn dan in gebieden waar naar verhouding veel kleinere bedrijven zullen worden aangetroffen (het Zuidelijk Westerkwartier, Westerwolde, de Wouden, Zuidwest-Drenthe en de Overijsselse deelgebieden).

Reeds eerder bleek dat er in het Noorden des Lands weinig verandering zal optreden tussen 1974 en 1984 in de verhouding bedrijfshoofden, meewerkende zoons en overige arbeidskrachten. Hetzelfde geldt ten aanzien van het gemiddelde aantal vaste mannelijke arbeidskrachten per bedrijf. Op grond van het voorgaande zal de verhouding tussen het aantal eenmans- en meermansbedrijven in 1984 ook slechts weinig afwijken van die in 1974. In laatstgenoemd jaar werd 70% van de hoofdberoepsbedrijven als eenmansbedrijf geëxploiteerd. Op 25% van de bedrijven werkten toen 2 en op 5% van de bedrijven 3 of meer vaste mannelijke arbeidskrachten.

Regionaal bezien zal ook in 1984 de verhouding eenmans-/meermansbedrijven uiteenlopen. Dit hangt onder meer samen met verschillen in de bedrijfsomvangstructuur. Zo zal in gebieden waar relatief veel kleine bedrijven voorkomen het percentage eenmansbedrijven groter zijn dan in gebieden met naar verhouding veel grotere bedrijven.

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per vaste mannelijke arbeidskracht

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per vaste mannelijke arbeidskracht is in het Noorden des Lands toegenomen van 10,6 ha in 1965 tot 15,6 ha in 1974.

Tabel 2.19 De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per vaste mannelijke arbeidskracht 1) op hoofdberoepsbedrijven

	Gemiddelde oppervlakte (in ha) per man			Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965-1974	1974-1984
Groningen	12,2	18,9	25,9	+ 5,0	+ 3,2
Friesland	10,5	15,3	22,8	+ 4,5	+ 4,1
Drenthe	10,2	15,0	22,9	+ 4,4	+ 4,3
Overijssel (ged.) 2)	8,7	11,8	16,0	+ 3,4	+ 3,1
Noorden	10,6	15,6	22,7	+ 4,6	+ 3,8

- 1) Regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week werkzaam op het eigen bedrijf.
- 2) Het cijfer voor 1965 is geschat.

Verwacht wordt dat de gemiddelde oppervlakte per man in de prognoseperiode verder zal toenemen tot 22,7 ha in 1984. De gemiddelde jaarlijkse toeneming zal in de prognoseperiode (3,8%) geringer zijn dan in de periode 1965 - 1974 (4,6%).

De toeneming van de oppervlakte cultuurgrond per man is mogelijk omdat de oppervlakte cultuurgrond in geringere mate zal afnemen dan het aantal arbeidskrachten. Aangezien de afneming van de oppervlakte cultuurgrond in de onderscheiden deelgebieden naar verwachting maar weinig uiteen zal lopen, zijn vooral verschillen in de mate van afneming van het aantal arbeidskrachten bepalend voor de verschillen in de mate van toeneming van de oppervlakte cultuurgrond per man tussen de deelgebieden. In deelgebieden waar het aantal arbeidskrachten relatief sterk zal afnemen, zoals de Wouden, Noord- en Midden-Drenthe en Oost-Drenthe, zal de oppervlakte cultuurgrond per man naar verhouding dan ook sterker toenemen dan in het Noorden als geheel. In het Noordelijk Akkerbouwgebied, Centraal Groningen en de beide Overijsselse deelgebieden wordt naar verhouding een geringere toeneming verwacht.

Wordt in het bijzonder gekeken naar die deelgebieden waar in 1974 de man-land-verhouding erg ongunstig was, dan blijkt dat in de prognoseperiode het Zuidelijk Westerkwartier en Zuidwest-Drenthe er nauwelijks in zullen slagen iets van hun achterstand

in te lopen, terwijl de beide Overijsselse deelgebieden zelfs verder achterop dreigen te geraken. (De ontwikkeling van het aantal sbe per man komt verderop aan de orde).

Modernisering

De periode na 1950 wordt gekenmerkt doordat in de landbouw in een snel tempo arbeidsbesparende technieken werden toegepast. Omstreeks 1970 raakte de melkveehouderij in een stroomversnelling toen op de grotere melkveehouderijbedrijven de ligboxenstal werd geïntroduceerd. Bedroeg in de drie noordelijke provincies te zamen het aantal ligboxenstallen op 1 januari 1972 nog geen 500, op 1 januari 1976 was dit aantal reeds gestegen tot ruim 2.000 en op 1 januari 1979 tot ruim 3.200. Daarnaast kwam op ruim 130 bedrijven in 1979 een voerligboxenstal voor. In 1978 had in Drenthe ongeveer de helft van de bedrijven met 40 of meer melk- en kalfkoeien een boxenstal. De overeenkomstige percentages voor Groningen en Friesland bedroegen toen respectievelijk ongeveer 45 en ongeveer 40. Aangezien in ons land 60% van de bedrijven in 1978 met 40 of meer melk- en kalfkoeien een boxenstal had, zal in de toekomst in het Noorden des Lands het aantal boxenstallen ongetwijfeld nog verder toenemen.

De introductie van de boxenstal had ook gevolgen voor de wijze van melken, de ruwvoerwinning en de opslag van krachtvoer. De melkbussen werden vervangen door melktanks, het hooi werd verdrongen door het kuilvoer en het krachtvoer met bulkauto's aangevoerd en in silo's opgeslagen. In sommige streken deed de snijmaais zijn intrede als ruwvoer naast het graskuilvoer. Ook op de kleinere melkveehouderijen die (nog) niet over een boxenstal beschikken, vindt de modernisering steeds meer ingang. Verwacht mag worden dat in 1984 nagenoeg alle geproduceerde melk in tanks op de bedrijven zal worden opgeslagen en met tankauto's zal worden afgevoerd naar de zuivelfabrieken.

De intensieve veehouderij wordt meer en meer gehuisvest in moderne, grote stallen en hokken, voorzien van een automatisch voedingssysteem. Zowel in de melkveehouderij als in de intensieve veehouderij kan door de moderne wijze van huisvesting van de dieren het aantal dieren per man aanzienlijk toenemen.

In de akkerbouwsector is het gebruik van moderne grondbewerkings-, zaai-, poot- en oogstmachines thans gemeengoed. De bewerkingscapaciteit van de meeste machines is de laatste jaren sterk toegenomen. Hierdoor zijn veel landbouwwerktuigen echter te duur geworden voor de individuele akkerbouwer. Veel van deze machines zijn dan ook het eigendom van loonwerkers of combinaties van boeren. Dankzij loonwerk en samenwerking kan ook op de kleinere bedrijven de moderne apparatuur rendabel worden ingezet.

Het is onzeker in welke mate binnen afzienbare tijd nog doelmatiger technieken zullen worden ontwikkeld. In ieder geval mag worden verwacht dat ernaar gestreefd zal worden de thans reeds in de handel zijnde machines en werktuigen in technisch opzicht te perfectioneren.

2.5 Produktiviteit, investeringen en inkomen

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de ontwikkeling van de produktiviteit op de hoofdberoepsbedrijven in relatie tot investeringen en inkomen.

Het is op basis van het beschikbare materiaal niet mogelijk een prognose te maken van de ontwikkeling van de produktiviteit in de periode 1974-1984. Gegeven de berekende produktieomvang in sbe in 1984 en het berekende aantal vaste mannelijke arbeidskrachten 1) in dat jaar, kan echter het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht op hoofdberoepsbedrijven in 1984 eveneens worden berekend. Dit kengetal kan als een zekere indicatie worden beschouwd van de arbeidsproduktiviteit. In werkelijkheid zal de toeneming van de arbeidsproduktiviteit meestal wat hoger zijn doordat bij de toeneming van het aantal sbe per man geen rekening wordt gehouden met de stijging van de produktie per ha gewas en per dier. Aangenomen mag worden dat de gewas- en dierproduktiviteit ook in de prognoseperiode verder zullen toenemen gezien de wel aanwezige maar nog niet gerealiseerde mogelijkheden die er in dit opzicht nog zijn, gezien het onderzoek dat op dit terrein plaatsheeft en ook gezien de over het geheel genomen toch vrij regelmatige toeneming in de afgelopen decennia. Zo zijn sinds 1910 de opbrengsten per ha gewas en per dier (in de akkerbouw en in de rundveehouderij) gedurende de gehele periode jaarlijks met ongeveer 1% gestegen.

Het aantal sbe per man

Het gemiddelde aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht is in het Noorden des Lands toegenomen van 55 in 1965 tot 98 in 1974. Naar verwachting zal dit kengetal in 1984 zijn gestegen tot 167.

Tabel 2.20 Het gemiddeld aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht 1) op hoofdberoepsbedrijven

	Gem. aantal sbe per man			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1965	1974	1984	1965 - 1974	1974 - 1984
Groningen	61	108	171	+ 6,5	+ 4,7
Friesland	55	99	174	+ 6,7	+ 5,8
Drenthe	53	95	163	+ 6,7	+ 5,5
Overijssel (ged.) 2)	49	84	142	+ 6,2	+ 5,4
Noorden	55	98	167	+ 6,6	+ 5,5

1) Regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week werkzaam op hetzelfde bedrijf.

2) Het cijfer voor 1965 is geschat.

De verwachte gemiddelde jaarlijkse toeneming in de prognoseperiode (5,5%) zal derhalve geringer zijn dan in de periode 1965 tot 1974 (6,6%). De wat tragere stijging van het aantal sbe per man houdt zowel verband met een geringere groei van de produktie (zie tabel 2.2) als met een kleinere vermindering van het aantal arbeidskrachten (zie tabel 2.3). Ook in de komende jaren zal, evenals dit in het jongste verleden het geval was, de daling van het aantal arbeidskrachten de belangrijkste factor zijn voor de toeneming van het aantal sbe per man: ongeveer 70% van deze toeneming houdt hiermee verband.

Voor wat betreft de regionale ontwikkeling kan erop worden gewezen dat de relatief snelle stijging van de arbeidsproductiviteit in de akkerbouwgebieden waarschijnlijk belangrijk zal afzwakken en in de komende jaren beneden het gemiddelde voor het gehele Noorden zal komen te liggen. Voor de kleigebieden houdt dit vooral verband met het feit dat het steeds moeilijker wordt de aanvankelijk vrij ruime arbeidsbezetting per bedrijf nog verder te verlagen. Voor de Veenkoloniën is in dit opzicht van belang dat de mogelijkheden voor intensivering minder groot zullen zijn dan in de periode 1965 - 1974, toen met name de teelt van fabrieksaardappelen aanzienlijk kon worden uitgebreid. In de gebieden met veel weidebedrijf zal de ontwikkeling vermoedelijk niet veel afwijken van die in het recente verleden.

Op grond van de berekeningen moet worden aangenomen dat in 1984 Groningen niet meer zoals in 1965 en 1974 een gemiddeld grotere produktieomvang per man zal hebben dan de andere hoofdgebieden. Wel zal ook dan nog het Oldambt het deelgebied zijn met het grootste aantal sbe per man (224) en het Zuidelijk Westerkwartier het deelgebied met het laagste aantal sbe per man (130). Friesland had in 1974 een aantal sbe per man dat nagenoeg gelijk was aan dat van het gehele Noorden. Voor 1984 wordt echter verwacht dat deze provincie boven het noordelijke gemiddelde zal liggen (174). Hoewel de produktieomvang per man in de beide Overijsselse deelgebieden volgens de berekeningen in 1984 groter zal zijn dan in het Zuidelijk Westerkwartier, zal deze belangrijk onder het noordelijke gemiddelde blijven.

Productiviteit in relatie tot investeringen en inkomen

De verdere verhoging van de arbeidsproductiviteit zal uiteraard de nodige inspanningen vergen. Zo zullen hogere eisen worden gesteld aan de managementkwaliteiten van de agrarische ondernemers. Ook zullen zowel uitbreidingsinvesteringen alsook diepteinvesteringen noodzakelijk zijn om de vergroting van de arbeidsproductiviteit te realiseren. Diepteinvesteringen zullen overigens ook noodzakelijk zijn om tot betere arbeidsomstandigheden te kunnen komen, alsmede met name in de rundveehouderij om het aantal arbeidsuren per man enigszins te kunnen terugbrengen. Als gevolg hiervan zal het geïnvesteerde vermogen per bedrijf nog belangrijk verder toenemen. Ter indicatie zij vermeld dat in 1975 het geïn-

vesteerde vermogen per sbe op grotere eigenaarsbedrijven in de akkerbouw ongeveer f 4.000,- bedroeg en in de rundveehouderij f 3.500,-. Op pachtbedrijven waren deze bedragen ongeveer de helft van de hiervoor genoemde. Wanneer voor de financiering van deze bedrijven vreemd vermogen moet worden aangetrokken, kunnen liquiditeitsproblemen optreden, die des te harder kunnen aankomen wanneer er één of meer jaren volgen met ongunstige bedrijfsuitkomsten.

Aangenomen mag worden dat de vergroting van de arbeidsproductiviteit ook in de komende jaren niet volledig ten goede zal komen aan de agrariërs. Zonder deze kwestie uitputtend te behandelen, kunnen in dit verband twee punten naar voren worden gebracht. In de eerste plaats kan erop worden gewezen dat, evenals in de laatste decennia 1), de reële inkomensontwikkeling in de landbouw zeer globaal gesproken wel ongeveer hetzelfde beeld zal vertonen als die buiten de landbouw. Dit wil zeggen dat wanneer de reële groei van het bruto-nationaal produkt per hoofd in de komende jaren zou afzwakken, dit ook het geval zal zijn met de reële inkomensgroei in de landbouw. In de tweede plaats zal de prijsontwikkeling van agrarische produkten mede bepaald worden door de situatie op de markten voor agrarische produkten. Deze is voor rundveehouderijprodukten duidelijk ongunstiger dan voor akkerbouwprodukten. Het ziet er naar uit dat dit ook in de komende jaren het geval zal zijn. Dit betekent dat de inkomensontwikkeling in de rundveehouderij onder zwaardere druk zal blijven staan dan in de akkerbouw.

Het voorgaande neemt overigens niet weg dat ook de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit van invloed zal zijn op de inkomensontwikkeling. Wanneer bijvoorbeeld in het ene melkveehouderijgebied de produktiviteit meer toeneemt dan in het andere melkveehouderijgebied, dan mag worden aangenomen dat ook het inkomen in het eerste gebied zich gunstiger zal ontwikkelen. Een snellere of grotere structuurverbetering van het ene gebied of het ene bedrijf ten opzichte van het andere zal dan ook wel degelijk een inkomensverbeterend-effect hebben. In dit verband is het van belang dat in de afgelopen jaren de arbeidsproductiviteit, gemeten in het aantal sbe per man, op de bedrijven met een reeds hoge arbeidsproductiviteit meer is toegenomen, met name in de melkveehouderij, dan op de overige bedrijven. Bij ongewijzigde voortzetting van het tot 1977 gevoerde beleid zou deze tendentie zich ook in de komende jaren kunnen voortzetten. De inkomensproblematiek binnen de landbouw zou hierdoor in scherpte toenemen.

1) Zie bijvoorbeeld: Dr. A. Maris en Drs. J.H. Post, Outline of the Development of Dutch agriculture after 1950; LEI, Den Haag 1973.

2.6 Nevenbedrijven

De agrarische structuur van een gebied wordt overwegend bepaald door de hoofdberoepsbedrijven. Deze bedrijven maken immers niet alleen het grootste deel van alle bedrijven uit; zij exploiteren ook verreweg het grootste deel van de cultuurgrond. Bovendien zijn de hoofdberoepsbedrijven meer op continuïteit ingesteld dan het merendeel van de nevenbedrijven en hebben daardoor meer belang bij verbetering van de agrarische structuur.

Nevenbedrijven zijn bedrijven van rustende land- of tuinbouwers en van personen die de land- of tuinbouw als nevenberoep uitoefenen. Zij vergemakkelijken dikwijls de overgang van een hoofdberoep in de land- of tuinbouw naar algehele beroepsbeëindiging of beroepsverandering.

Hoewel de nevenbedrijven in het Noorden des Lands relatief van geringere betekenis zijn dan elders ¹⁾, gaat het toch om een vrij groot aantal bedrijven. Zo behoorde 12% van alle bedrijven in 1974 tot de nevenbedrijven. Deze bedrijven exploiteerden in dat jaar te zamen 3,7% van de totale oppervlakte cultuurgrond. Bovendien gaat het om een groep bedrijven die sinds 1970 relatief in betekenis is toegenomen en naar verwachting in de toekomst nog verder in betekenis zal toenemen.

Aantal nevenbedrijven en oppervlakte cultuurgrond

De ontwikkeling van het aantal nevenbedrijven in de periode 1970 - 1984 is weergegeven in tabel 2.21. Voor een toelichting op de berekeningswijze van het aantal nevenbedrijven in 1984 wordt verwezen naar de beschrijving van de onderzoekresultaten ²⁾.

Tabel 2.21 De ontwikkeling van het aantal nevenbedrijven

	Aantal nevenbedrijven			Gem. jaarl. mutatie in %	
	1970	1974	1984	1970 - 1974	1974 - 1984
Groningen	1065	1035	937	- 0,7	- 1,0
Friesland	1331	1342	1129	+ 0,2	- 1,7
Drenthe	1176	989	757	- 4,2	- 2,6
Overijssel (ged.)	639	669	406	+ 1,2	- 4,9
Noorden	4211	4035	3229	- 1,1	- 2,2

1) Het percentage bedrijven van rustende agrariërs en niet-agrariërs te zamen bedroeg in 1975 in de regio's Noord, Oost, West en Zuid achtereenvolgens 13, 24, 17 en 19 terwijl het in heel Nederland 18 bedroeg.

Bron: De landbouw als nevenberoep in 1975; LEI-publikatie No. 2.97, september 1977.

2) Zie Interne Nota No. 244, paragraaf 9.1.

De gemiddelde jaarlijkse afnemings van het aantal nevenbedrijven zal in het Noorden des Lands in de prognoseperiode twee keer zo groot zijn als in de periode 1970 - 1974. Tussen 1974 en 1984 zal in alle hoofdgebieden het aantal nevenbedrijven afnemen. De vermindering zal echter het grootst zijn in Overijssel (ged.).

Ondanks de te verwachten absolute daling van het aantal nevenbedrijven na 1974, zal het aandeel van de nevenbedrijven in het totaal aantal bedrijven in het Noorden verder toenemen van 12% in 1974 tot 14% in 1984. Deze toeneming zal zich in alle hoofdgebieden, Overijssel (ged.) uitgezonderd, voordoen. Evenals in voorgaande peiljaren zal in 1984 het percentage nevenbedrijven in Groningen boven het noordelijke gemiddelde liggen.

Tabel 2.22 Het aandeel van de nevenbedrijven in het totaal aantal bedrijven

	Percentage 1970	Nevenbedrijven	
		1974	1984
Groningen	12,3	13,6	17,7
Friesland	9,9	11,3	13,5
Drenthe	10,2	10,1	12,1
Overijssel (ged.)	13,5	15,8	13,8
Noorden	17,3	12,0	14,1

In 1984 zullen de nevenbedrijven naar berekening ongeveer 28.700 ha cultuurgrond in gebruik hebben. In 1974 was dit ruim 24.200 ha. Het aandeel van de nevenbedrijven in de totale oppervlakte cultuurgrond zal derhalve toenemen van 3,7% in 1974 tot 4,7% in 1984. De gemiddelde oppervlakte van de nevenbedrijven zal dan 8,9 ha bedragen in 1984 tegenover 6,0 ha in 1974.

Het grondgebruik, de produktieomvang en de arbeidsbezetting op de nevenbedrijven

Aangenomen wordt dat het grondgebruik op de nevenbedrijven in 1984 niet noemenswaard zal afwijken van dat in 1974. Dit betekent dat ook in 1984 op de bedrijven van rustende agrariërs en niet-agrariërs naar verhouding meer grasland zal voorkomen dan op de hoofdberoepsbedrijven. Vanwege de invoering van het tankmelken zullen overigens op maar weinig nevenbedrijven melkkoeien worden gehouden. Het grasland zal overwegend gebruikt worden voor het weiden van mestvee of schapen of voor het inscharen van vee van anderen. Voor zover er op deze bedrijven bouwland voorkomt, kan hierop snijmais worden verbouwd die wordt afgezet aan hoofdberoepsbedrijven. Zo komt de grond in gebruik door rustende agrariërs en niet-agrariërs, zij het indirect - toch nog voor een belangrijk deel ten goede aan de hoofdberoepsbedrijven.

De produktieomvang van de nevenbedrijven in 1984 is berekend op ongeveer 177.000 sbe. In 1974 was de produktieomvang van deze groep bedrijven ruim 158.000 sbe. Zowel in 1974 als in 1984 komt dit neer op 3,9% van de totale agrarische produktie in het Noorden des Lands. De gemiddelde omvang van de nevenbedrijven zal toenemen van 39 sbe in 1974 tot 55 sbe in 1984.

Gelet op de vele mutaties (stichting, opheffing, overdracht) waaraan de bedrijven van rustende agrariërs en niet-agrariërs onderhevig zijn, is voor 1984 geen prognose gemaakt van de omvang van de arbeidsbezetting op de nevenbedrijven.

3. Samenvatting van de onderzoekresultaten

3.1 Het aandeel van de noordelijke land- en tuinbouw in de totale Nederlandse agrarische produktie

Het aandeel van de drie noordelijke provincies - Groningen, Friesland en Drenthe in de totale landelijke agrarische produktie gemeten in standaardbedrijfseenheden 1) - is geleidelijk teruggelopen van 20,6% in 1960 tot 18,7% in 1975 2). Deze daling is de resultante van een stijging van het noordelijke aandeel in de akkerbouwproduktie en een daling van het noordelijk aandeel in de produktie van de veehouderij, van de intensieve veehouderij en van de tuinbouw (tabel 3.1).

De toename van het noordelijke aandeel in de akkerbouwproduktie was het gevolg van een geringere vermindering van de oppervlakte akkerbouwgewassen en van een iets sterkere stijging van het intensiteitsniveau. De afname van het noordelijke aandeel in de landelijke rundveehouderijproduktie was zowel een gevolg van een sterkere vermindering van de oppervlakte grasland als van een in geringere mate toegenomen intensiteitsniveau.

Ook het aandeel van de noordelijke bruto-produktiewaarde van de land- en tuinbouw - gemeten in lopende prijzen - in de totale landelijke produktiewaarde is tussen 1960 en 1974 afgenomen. Zowel in 1960 als in 1974 was het noordelijke aandeel in de produktiewaarde lager dan dat van de produktieomvang (in sbe). Een verklaring voor dit verschil is onder meer dat in de produktietakken waarin het Noorden is oververtegenwoordigd, de zogenaamde non-factor imput (veevoer, energie, enz.) van minder belang is dan in die sectoren waarin het Noorden is ondervertegenwoordigd, zoals de glastuinbouw en de intensieve veehouderij 3).

Het noordelijke aandeel in de landelijke agrarische werkgelegenheid is teruggelopen van omstreeks 20% in 1960 tot circa 17% in 1975.

-
- 1) Standaardbedrijfseenheid (sbe) is eenheid waarin de omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen binnen een bedrijf wordt uitgedrukt. Een sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan toegerekende factorkosten in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden.
 - 2) Het aandeel van het Noorden in de oppervlakte cultuurgrond bedroeg in dat jaar 28,1%.
 - 3) De sbe is gebaseerd op de factor imput (arbeid, grond en kapitaal), de non-factor inputs spelen hierbij geen rol.

Het aandeel van het Noorden in het landelijk agrarisch inkomen varieerde van 17% in 1965 tot 21% in 1975. Het aandeel in het inkomen was in 1960 en 1965 geringer dan het aandeel in de produktieomvang; in 1970 en 1975 echter groter. Dit kan een gevolg zijn van verschuivingen in de samenstelling van het produktiepakket en in de opbrengstverhoudingen van de produkten.

Tabel 3.1 Het aandeel van de noordelijke land- en tuinbouw (in %) in de Nederlandseland- en tuinbouw

	1960	1965	1970	1975
Produktieomvang (in sbe)				
- akkerbouw	26,8	27,4	29,7	31,7
- rundveehouderij	28,0	28,0	27,6	27,4
- intensieve veehouderij	9,1	7,8	6,9	6,4
- tuinbouw	4,2	4,1	4,3	3,5
Totaal	20,6	19,8	19,1	18,7
Bruto-produktiewaarde (in lopende prijzen)	18,5	17,9	16,4	16,1 1)
Werkgelegenheid				
- in personen	20,2	19,5	18,3	17,2
- in manjaren	20,0	18,6	18,0	17,0
In de land- en tuinbouw verdiend inkomen	19,3	17,0	19,6	21,1 1)

1) 1974, voorlopig cijfer.

Bron: LEI, op basis van gegevens van het CBS en de FNEI.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat de bijdrage van het Noorden aan de agrarische produktie en nog meer aan de agrarische werkgelegenheid van Nederland tussen 1960 en 1975 geleidelijk kleiner is geworden. Dit impliceert dat de produktie per man in het Noorden wat sterker is gestegen dan gemiddeld in Nederland. De noordelijke bijdrage aan het landelijk agrarische inkomen laat sinds 1965 echter een toeneming zien.

3.2 De betekenis van de land- en tuinbouw en van de daarmee samenhangende economische activiteiten voor de noordelijke economie

Het aandeel van de agrarische werkgelegenheid in de totale werkgelegenheid van de drie noordelijke provincies - Groningen, Friesland en Drenthe - is gedaald van bijna 22% in 1960 tot bijna

12% in 1975 (tabel 3.2). Ook het aandeel in de werkgelegenheid van de voedingsmiddelenindustrie daalde van bijna 7% in 1960 tot bijna 6% in 1975.

De land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie namen samen in 1975 nog 17,5% van de werkgelegenheid in de drie noordelijke provincies voor hun rekening, tegen landelijk 10,6%. De land- en tuinbouw in de voedingsmiddelenindustrie zijn als bron van werkgelegenheid voor het Noorden derhalve belangrijker dan voor Nederland in zijn geheel.

Binnen het Noorden loopt de betekenis van beide sectoren voor de werkgelegenheid sterk uiteen. Zo vond in 1975 in Drenthe en in Friesland respectievelijk 21% en 20% van de beroepsbevolking werk in deze beide sectoren, tegenover 13% in Groningen.

Tabel 3.2 Aandeel van de land- en tuinbouw en van de daarmee samenhangende economische activiteiten (in %) in de werkgelegenheid en het inkomen in het Noorden

	1960	1965	1970	1975
Werkgelegenheid				
- in de land- en tuinbouw	21,7	15,9	13,5	11,7
- in de voedingsmiddelenindustrie	6,9	6,4	6,0	5,8
Totaal	28,6	22,3	19,5	17,5
Verdiend inkomen				1974 1)
- in de land- en tuinbouw	21,6	15,4	12,9	8,5
- in de voedingsmiddelenindustrie	6,0	6,1	6,2	4,7
- in de toeleverende bedrijven	7,0	6,0	5,6	4,5
Totaal	34,6	27,5	24,7	17,7

1) Voorlopige cijfers.

Bron: LEI, op basis van gegevens van het CBS en de FNEI.

In het Noorden bedroeg het aandeel van de land- en tuinbouw, toeleverende en verwerkende bedrijven in 1974 bijna 18% van het totaal verdiende inkomen. In 1960 was dit aandeel nog bijna 35%.

Voor de noordelijke provincies afzonderlijk liepen deze percentages sterk uiteen: in Friesland was dit percentage in 1974 bijna 29%, in Groningen 10% en in Drenthe bijna 24%.

Samenvattend kan worden gesteld dat in het Noorden de land- en tuinbouw en de daarmee samenhangende activiteiten, als bron van werkgelegenheid en inkomen, nog steeds van grotere betekenis zijn dan in Nederland.

3.3 De agrarische produktie

De agrarische produktie is voor een belangrijk deel gebonden aan de oppervlakte cultuurgrond en het gebruik daarvan. Een ander deel, voornamelijk de intensieve veehouderij, is niet-grondgebonden. Bij de prognose is rekening gehouden met de te verwachten ontwikkelingen ten aanzien van de oppervlakte cultuurgrond en het grondgebruik. Daarbij is echter geen rekening gehouden met opbrengstverbeteringen door nieuwe teelttechnieken, nieuwe rassen, enzovoorts, tot uiting komend in grotere kg-opbrengsten per ha, een hogere melkgift per koe en dergelijke.

De oppervlakte cultuurgrond en het grondgebruik

De oppervlakte cultuurgrond bedroeg in het Noorden des Lands in 1977 ruim 639.000 ha, dat is 31% van de oppervlakte cultuurgrond in Nederland. Hiervan was 63% in gebruik als grasland, 36% als bouwland en 1% als tuinland. Sinds 1965 is de oppervlakte cultuurgrond verminderd met ongeveer 46.500 ha. De vermindering in de periode 1965 - 1974 was met gemiddeld 0,6% per jaar groter dan in de periode 1974 - 1977 (gemiddeld 0,4% per jaar). Naar verwachting zal de oppervlakte cultuurgrond tussen 1974 en 1984 afnemen met ongeveer 30.000 ha, dat wil zeggen met gemiddeld 0,5% per jaar tot ongeveer 617.500 ha.

Het grondgebruik zal in het Noorden als geheel in de prognoseperiode weinig veranderen. De verschillen die in dit opzicht tussen de hoofdgebieden bestaan, zullen in grote lijnen gehandhaafd blijven. Dit betekent dat ook in 1984 in Friesland (91%) en Overijssel (ged.) (73%) het grasland zal overheersen. In Drenthe zal iets meer dan de helft (52%) van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik zijn als grasland. Alleen in Groningen zal de oppervlakte bouwland (64%) groter zijn dan de oppervlakte grasland (35%).

In sommige deelgebieden worden iets grotere verschuivingen in het grondgebruik verwacht. Zo zal waarschijnlijk in die deelgebieden waar de akkerbouw een overheersende plaats inneemt, het areaal bouwland verhoudingsgewijs in betekenis toenemen. Overweegt echter het grasland, dan zal het aandeel daarvan in de totale oppervlakte cultuurgrond naar verwachting toenemen. Dit zal het gevolg zijn van een verdere ontmenging van de produktierichtingen akkerbouw en melkveehouderij.

Ten aanzien van de oppervlakte tuinland is aangenomen dat deze - ook per deelgebied - in 1984 even groot zal zijn als in 1974.

De rundveehouderij

De produktieomvang van de rundveehouderij - gemeten in sbe - wordt sterk bepaald door de oppervlakte grasland en de intensiteit van het graslandgebruik. Daarnaast spelen ook een rol de

hoeveelheid aangekocht krachtvoer en de oppervlakte groenvoeder-
gewassen (onder andere snijmais).

De oppervlakte grasland bedroeg in het Noorden des Lands in 1977 ruim 404.000 ha, dat is 33% van de landelijke oppervlakte grasland. Tussen 1965 en 1974 is de oppervlakte grasland met ongeveer 20.500 ha afgenomen en tussen 1974 en 1977 met ruim 16.000 ha. In de laatste periode was de gemiddelde jaarlijkse afneming van de oppervlakte grasland (1,3%) beduidend groter dan in de periode 1965-1974 (0,5%). Het hogere afnemingspercentage in de periode 1974-1977 is vooral toe te schrijven aan de omzetting van gras- in bouwland. Naar verwachting zal de oppervlakte grasland in de periode 1974-1984 afnemen met ongeveer 30.000 ha tot ruim 390.000 ha.

Het aantal melkkoeien bedroeg in het Noorden in 1977 bijna 690.000, dat is 31% van de landelijke melkveestapel. Nam tussen 1965 en 1974 de melkveestapel jaarlijks met gemiddeld 2,8% toe, in de periode 1974-1977 was sprake van een afneming met gemiddeld 0,3% per jaar. Dit laatste cijfer geeft echter een vertekend beeld van de ontwikkelingen op langere termijn omdat als gevolg van de extreem droge zomer in 1976 de melkveestapel is ingekrompen. Voor de periode 1974-1984 wordt dan ook een toeneming verwacht van de melkveestapel met gemiddeld 1,2% per jaar tot ruim 784.000. De verwachte toeneming zal in Friesland en Overijssel (ged.) boven het noordelijke gemiddelde liggen en in Groningen en Drenthe daaronder.

De ontwikkeling van het aantal stuks jongvee, dat in 1977 bijna 530.000 bedroeg, vertoont een zekere mate van overeenkomst met die van het aantal melkkoeien: een toeneming in de periode 1965-1974 en een afneming in de periode 1974-1977. De toeneming van het aantal stuks jongvee bleef in de periode 1965-1974 echter achter bij die van de melkveestapel terwijl de afneming van het aantal stuks jongvee in de periode 1974-1977 sterker was dan die van de melkveestapel. Het aantal stuks jongvee per 100 melkkoeien is dan ook afgenomen tot 77 in 1977. Dit aantal moet echter ruimschoots voldoende worden geacht om de verwachte uitbreiding van de melkveestapel te kunnen realiseren.

Het aantal stuks mestvee - exclusief stieren van één jaar en ouder - bedroeg in 1977 in het Noorden bijna 39.000, dat is slechts 11% van het landelijke aantal.

Hoewel het aantal meststieren van één jaar en ouder in het Noorden nog kleiner was dan het aantal stuks mestvee, namelijk ruim 15.500, werd in het Noorden 33% van het aantal meststieren in Nederland aangetroffen. Sinds 1974 is zowel het aantal stuks mestvee als het aantal meststieren van één jaar en ouder afgenomen. Dit geldt ook ten aanzien van het aantal schapen, dat in het Noorden in 1977 nog ruim 109.000 bedroeg; dat is 32% van het landelijke aantal.

Alle hiervoor genoemde diersoorten kunnen onder één noemer worden gebracht door omrekening tot grootveeëenheden 1). Het volgens onderstaande normen berekende aantal grootveeëenheden bedroeg in het Noorden in 1977 bijna 960.000. In de periode 1965 tot 1974 was sprake van een gemiddelde jaarlijkse toeneming met 1,8%, terwijl tussen 1974 en 1977 - onder invloed van de droge zomer van 1976 - het aantal grootveeëenheden verminderde met gemiddeld 1,0% per jaar. In de periode 1974 - 1984 wordt een groei van het aantal grootveeëenheden verwacht met gemiddeld 0,4% per jaar tot ruim 1.000.000.

De produktieomvang van de rundveehouderij bedroeg in 1977 in het Noorden ruim 2,6 miljoen sbe. De verdeling hiervan over de vier hoofdgebieden was als volgt:

Groningen	16%	Drenthe	22%
Friesland	51%	Overijssel (ged.)	11%

Deze percentage stemmen nagenoeg overeen met de aandelen van de onderscheiden hoofdgebieden in de totale oppervlakte grasland van het Noorden.

De toeneming van de produktieomvang was in de periode 1965 tot 1974 (gemiddeld 1,8% per jaar) even groot als die van het aantal grootveeëenheden; de vermindering (gemiddeld 0,8% per jaar) was tussen 1974 en 1977 iets kleiner dan die van het aantal grootveeëenheden. In de periode 1974 - 1984 wordt een groei van de produktieomvang verwacht met gemiddeld 0,7% per jaar tot ruim 2,8 miljoen sbe. In de prognoseperiode zal derhalve de produktieomvang van de rundveehouderij - gemeten in sbe - in sterkere mate toenemen dan het aantal grootveeëenheden. De verklaring hiervoor is dat het aandeel van de melkkoeien in het totaal aantal grootveeëenheden naar verwachting verder zal toenemen. Overigens wordt niet voor alle hoofdgebieden een uitbreiding van de produktieomvang verwacht. Zo wordt in Groningen zelfs een geringe afnemning verwacht. Daar staat echter tegenover dat in Friesland (gemiddeld 1,1% per jaar) en Overijssel (ged.) (gemiddeld 0,9% per jaar) de toeneming boven het noordelijke gemiddelde zal liggen. Ook in Drenthe zal de produktieomvang nog enigszins toenemen (gemiddeld 0,4% per jaar).

De akkerbouw

De oppervlakte bouwland bedroeg in het Noorden des Lands in 1977 bijna 232.000 ha, dat is 33% van het landelijke bouwland-areaal. Tussen 1965 en 1974 liep de oppervlakte bouwland in iets

1) Een grootveeëenheid komt overeen met de jaarlijkse voedernorm van een volwassen melkkoe van 550 kg levend gewicht met een dagproduktie van 15 liter en 4% vet. Op basis van deze norm kan voor de verschillende diersoorten het aantal grootveeëenheden worden berekend:

1 koe	= 1 g.v.e.	1 stuks mestvee	= 0,7 g.v.e.
1 stuks jongvee	= 0,4 g.v.e.	1 stier	= 1 g.v.e.
1 schape	= 0,1 g.v.e.		

sterkere mate terug dan de oppervlakte cultuurgrond doordat bouwland in grasland werd omgezet. Tussen 1974 en 1977 deed zich een tegengestelde ontwikkeling voor. Ondanks een verdere inkrimping van de oppervlakte cultuurgrond nam toen, door de omzetting van gras- in bouwland, de oppervlakte bouwland weer toe. Verwacht wordt dat de oppervlakte bouwland in 1984 ruim 224.000 ha zal bedragen, dat is ongeveer evenveel als in 1974.

In 1977 werd in het Noorden 39% van de oppervlakte bouwland ingenomen door aardappelen, 36% door granen, 16% door suikerbieten en 9% door overige akkerbouwgewassen. Onder de aardappelen namen de fabrieksaardappelen de belangrijkste plaats in met ruim 78% van de totale oppervlakte aardappelen. Van het landelijke areaal fabrieksaardappelen - in 1977 ruim 72.000 ha - nam het Noorden niet minder dan 98% voor zijn rekening. Vooral in Drenthe (90%) en Overijssel (ged.) (95%) bestond de aardappelteelt in hoofdzaak uit de verbouw van fabrieksaardappelen. In Friesland daarentegen werd 77% van de oppervlakte aardappelen ingenomen door pootaardappelen.

De teelt van snijmais, die tot de overige akkerbouwgewassen behoort, heeft in het Noorden niet zo'n grote vlucht genomen als elders in Nederland. In het Noorden werd in 1977 namelijk slechts 5% van de oppervlakte bouwland ingenomen door dit gewas tegenover 16% in Nederland. Uitzonderingen hierop binnen het Noorden vormen de Wouden, Zuidwest-Drenthe en de beide Overijsselse deelgebieden waar dit percentage lag tussen 23 en 29% van de oppervlakte bouwland.

Tussen 1965 en 1974 is in het Noorden het aandeel van de rooivruchten (aardappelen en suikerbieten) in het bouwplan sterk gestegen ten koste van de granen. Tussen 1974 en 1977 heeft deze ontwikkeling zich voortgezet. Toch waren er in het Noorden ook in 1977 nog enkele deelgebieden waar de graanteelt een dominerende rol speelde, zoals het Noordelijk Akkerbouwgebied, Centraal Groningen en het Oldambt. Naar verwachting zal het bouwplan in 1984 in het gehele Noorden niet veel afwijken van dat in 1974; de verbouw van rooivruchten zal in het algemeen iets toenemen.

De omvang van de akkerbouwproductie bedroeg in het Noorden in 1977 ruim 1,0 miljoen sbe. De verdeling hiervan over de vier hoofdgebieden was als volgt:

Groningen	45%	Drenthe	36%
Friesland	13%	Overijssel (ged.)	6%

Het aandeel van Groningen in de noordelijke productieomvang was iets kleiner en dat van Friesland groter dan de respectieve aandelen van deze beide provincies in de noordelijke oppervlakte bouwland. Voor Drenthe en Overijssel (ged.) waren beide aandelen nagenoeg gelijk.

De toeneming van de akkerbouwproductie was in het Noorden in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 0,7% per jaar) belangrijk geringer dan in de periode 1974 - 1977 (gemiddeld 4,2% per jaar). De relatief sterke toeneming sinds 1974 is zowel toe te schrijven

aan een uitbreiding van de oppervlakte bouwland (met gemiddeld 1,1% per jaar) als aan een intensivering van het bouwlandgebruik (met gemiddeld 3,1% per jaar). Door de eerder vermelde verschuivingen in het bouwplan is het gemiddelde aantal sbe per ha bouwland in het gehele Noorden toegenomen van 4,1 in 1974 tot 4,5 in 1977. Hoewel in alle hoofdgebieden het intensiteitsniveau is gestegen, waren de verschillen tussen de hoofdgebieden - en trouwens ook daarbinnen - in 1977 nog groot. Zo bedroeg het gemiddelde aantal sbe per ha bouwland in dat jaar in Overijssel (ged.) 4,1 tegenover 6,4 in Friesland.

Naar verwachting zal de produktieomvang van de akkerbouw in het Noorden in de periode 1974 - 1984 toenemen met gemiddeld 1,0% per jaar tot ruim 1,1 miljoen sbe. In Drenthe wordt een groei van de produktieomvang verwacht met gemiddeld 0,5% per jaar. De verwachte groei in Groningen en Friesland bedraagt respectievelijk gemiddeld 1,0% en 1,3% per jaar.

De tuinbouw

De tuinbouw is in het Noorden, zoals reeds gezegd, van bescheiden betekenis. De oppervlakte tuinland bedroeg in 1977 ongeveer 3.300 ha. Hiervan was 93% opengrondstuinbouw en 7% glastuinbouw.

De toeneming van de oppervlakte tuinbouwgewassen sinds 1974 kwam vrijwel geheel voor rekening van de opengrondsteelten. Het ging hierbij vooral om groentegewassen en boomkwekerijgewassen. De oppervlakte glastuinbouw nam sindsdien alleen in Drenthe toe.

In 1977 werd 53% van de oppervlakte tuinbouw in de open grond ingenomen door groenten. Ook bij de tuinbouw onder glas kwamen de groenten op de eerste plaats, gevolgd door bloemkwekerijgewassen.

De toeneming van de oppervlakte tuinbouw onder glas tussen 1974 en 1977 is vooral te danken aan de vestiging van glastuinbouwbedrijven in Oost-Drenthe (Erica en Klazinaveen). Het aandeel van Drenthe in het glasareaal van de drie noordelijke provincies nam toe van 25% in 1965 tot 42% in 1977. Het grootste deel van het noordelijke glasareaal bestond in 1977 uit verwarmd glas (74%); voor Drenthe was dit zelfs 87%.

De produktieomvang van de tuinbouw bedroeg in het Noorden in 1977 ruim 180.000 sbe. De verdeling hiervan over de vier hoofdgebieden was als volgt:

Groningen	47%	Drenthe	27%
Friesland	23%	Overijssel (ged.)	3%

Tussen 1965 en 1974 nam de produktieomvang in het gehele Noorden met gemiddeld 0,7% per jaar toe. Hoewel de groei in de periode 1974 - 1977 met gemiddeld 2,6% per jaar sterker was dan in de daaraan voorafgaande negenjarige periode, wordt - gelet op de onder meer moeilijke voorspelbaarheid van de toekomstige ontwikkelingen - aangenomen dat de produktieomvang in 1984 ongeveer gelijk zal zijn aan die in 1974, dus omstreeks 180.000 sbe.

De intensieve veehouderij

Evenals de tuinbouw is ook de intensieve veehouderij in het Noorden des Lands van beperkte betekenis. In 1977 werden in de onderscheiden takken van intensieve veehouderij de volgende aantallen dieren gehouden. Tevens is daarbij aangegeven het noordelijke aandeel in het landelijke aantal dieren.

Aantal dieren (x 1000):		Aandeel in het landelijke totaal:
Mestkalveren	62,1	12,5%
Fokvarkens	80,0	7,5%
Mestvarkens	341,3	6,0%
Leghennen	2365,9	11,0%
Mestkuikens	8376,8	21,5%

Voorals het noordelijke aandeel in de varkenshouderij is klein. Tussen 1974 en 1977 is zowel in de varkens- als in de pluimveehouderij het aantal dieren toegenomen. Het aantal mestkalveren was in 1977 echter kleiner dan in 1974. Tussen 1965 en 1974 lieten alle takken van intensieve veehouderij een groei zien.

De produktieomvang van de intensieve veehouderij bedroeg in het Noorden in 1977 ruim 250.000 sbe. De verdeling hiervan over de hoofdgebieden was als volgt:

Groningen	16%	Drenthe	32%
Friesland	24%	Overijssel (ged.)	28%

Tussen 1965 en 1974 nam de produktieomvang met gemiddeld 4,1% per jaar toe; in de periode 1974 - 1977 bedroeg de toename gemiddeld 5,6% per jaar. Voor de periode 1974 - 1984 wordt een gemiddelde jaarlijkse groei met 3,9% verwacht tot bijna 335.000 sbe. Alleen in Drenthe (2,8%) zal naar verwachting de gemiddelde jaarlijkse groei onder het noordelijke gemiddelde liggen, in de drie andere hoofdgebieden daarboven.

De totale produktieomvang

De omvang van de totale agrarische produktie bedroeg in het Noorden des Lands in 1977 ruim 4,1 miljoen sbe. De verdelingshierarchie van over de hoofdgebieden was als volgt:

Groningen	25%	Drenthe	27%
Friesland	38%	Overijssel (ged.)	10%

De groei van de totale produktieomvang in de periode 1974 - 1977 (met gemiddeld 0,9% per jaar) bleef belangrijk achter bij die in de periode 1965 - 1974 (met gemiddeld 1,5% per jaar). De tragere groei van de totale produktieomvang in de meest recente periode komt geheel voor rekening van de rundveehouderij. De omvang van deze voor het Noorden zo belangrijke produktietak was in 1977 als gevolg van de extreem droge zomer van 1976 namelijk kleiner dan in 1974. De andere drie produktietakken - de akkerbouw, de tuinbouw en de intensieve veehouderij - groeiden tussen 1974 en 1977 sterker dan tussen 1965 en 1974. Alleen in Groningen was de ge-

middelde jaarlijkse toeneming van de totale produktieomvang tussen 1974 en 1977 groter dan tussen 1965 en 1974. Dit is in belangrijke mate toe te schrijven aan de relatief belangrijke plaats die de akkerbouw in deze provincie inneemt.

Tabel 3.3 De veranderingen in de produktieomvang (in sbe) per produktietak in het Noorden des Lands

Produktietak	Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %		
	1965 - 1974	1974 - 1977	1974 - 1984
Rundveehouderij	+ 1,8	- 0,8	+ 0,7
Akkerbouw	+ 0,7	+ 4,2	+ 1,0
Tuinbouw	+ 0,7	+ 2,6	0
Intensieve veehouderij	+ 4,1	+ 5,6	+ 3,9
Totale produktieomvang	+ 1,5	+ 0,9	+ 0,9

In de periode 1974 - 1984 wordt een groei van de totale agrarische produktieomvang in het Noorden verwacht met gemiddeld 0,9% per jaar tot bijna 4,5 miljoen sbe. Ten opzichte van de periode 1965 - 1974 zullen naar verwachting de produktietakken rundveehouderij en intensieve veehouderij trager groeien en de produktietak akkerbouw iets sterker. Verder is aangenomen dat de produktietak tuinbouw in 1984 dezelfde omvang zal hebben als in 1974. Van de verwachte totale produktiegroei in het Noorden tussen 1974 en 1984 zal de rundveehouderij 47%, de akkerbouw 26% en de intensieve veehouderij 27% voor zijn rekening nemen.

Ondanks de relatief sterke toeneming van de produktieomvang van de rundveehouderij zal het aandeel van deze produktietak in de totale noordelijke agrarische produktieomvang iets teruglopen, namelijk van 65% in 1974 tot 63% in 1984, terwijl dat van de intensieve veehouderij zal toenemen van ruim 5,5% tot bijna 7,5%. In de aandelen van de akkerbouw en de tuinbouw, in 1974 respectievelijk ruim 25% en ruim 4%, zal nagenoeg geen verandering komen.

Naar verwachting zal de groei van de totale agrarische produktie in de periode 1974 - 1984 in Groningen en Drenthe belangrijk achterblijven bij die in Friesland en Overijssel (ged.). Ook van deelgebied tot deelgebied zijn de verschillen in groei van de produktieomvang volgens de berekeningen groot. Zo wordt een groei verwacht die belangrijk boven het noordelijke gemiddelde zal liggen in de Kleiweidestreek, de Veenweidestreek en de Wouden. In Zuidoost-Drenthe zal de totale produktieomvang echter nauwelijks toenemen terwijl in Westerwolde zelfs een geringe afnemings wordt verwacht.

3.4 De agrarische beroepsbevolking

De mannelijke agrarische beroepsbevolking bestaat uit de arbeidskrachten op de agrarische bedrijven, te weten bedrijfshoof-

den, meewerkende zoons en land- en tuinarbeiders, en uit de arbeidskrachten op loonwerkbedrijven en bij werktuigencoöperaties en bedrijfsverzorgingsdiensten. Alleen de vaste 1) arbeidskrachten zijn hier in beschouwing genomen. Voorts spelen de echtgenoten van de bedrijfshoofden een belangrijke rol bij de arbeidsvoorziening op de agrarische bedrijven.

De bedrijfshoofden

In 1977 werkten in het Noorden des Lands bijna 30.500 mannelijke bedrijfshoofden in de land- en tuinbouw; dat is 21% van het landelijke aantal. De gemiddelde jaarlijkse afnemings was in het Noorden in de periode 1965 - 1974 (3,6%) sterker dan in de periode 1974 - 1977 (3,0%).

In beide perioden verminderde het aantal bedrijfshoofden in het Noorden sterker dan in het gehele land. Voor de periode van 1974 tot 1984 wordt een verdere afnemings van het aantal bedrijfshoofden verwacht met gemiddeld 3,8% per jaar tot ongeveer 22.600. In Drenthe zal de verwachte afnemings in de prognoseperiode boven het noordelijke gemiddelde liggen en in Friesland en Overijssel (ged.) daaronder.

De meewerkende zoons

In 1977 bedroeg het aantal meewerkende zoons op land- en tuinbouwbedrijven in het Noorden des Lands bijna 3.000; dat is 19% van het landelijke aantal. Het aantal meewerkende zoons verminderde zowel in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 9,6% per jaar) als in de periode 1974 - 1977 (gemiddeld 9,1% per jaar) in sterke mate. Vooral in de laatste periode verminderde het aantal meewerkende zoons in het Noorden verhoudingsgewijs belangrijk meer dan in het gehele land.

De belangrijkste reden voor de nog steeds omvangrijke vermindering van het aantal meewerkende zoons in het jongste verleden is de verminderde belangstelling om zelfstandig boer of tuinder te worden. Daarnaast spelen echter ook andere factoren een rol, zoals het op latere leeftijd gaan meewerken in verband met de in het algemeen langer durende opleiding en aan het eerder zelfstandig worden, hetgeen weer kan samenhangen met een lagere huwelijksleeftijd. Voorts dient vermeld te worden dat in toenemende mate zoons als mede-exploitant op het ouderlijk bedrijf werken.

Voor de periode 1974 - 1984 wordt in het Noorden een verdere afnemings van het aantal meewerkende zoons verwacht met gemiddeld 5,4% per jaar tot ruim 2.260. De verwachte afnemings ligt in Friesland en Overijssel (ged.) iets boven het noordelijke gemiddelde en in de beide andere provincies daaronder.

1) Regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week op hetzelfde bedrijf werkzaam.

De land- en tuinarbeiders

Het aantal land- en tuinarbeiders bedroeg in het Noorden des Lands in 1977 ruim 4.600; dat is 14% van het landelijke aantal. Dit geringe aandeel hangt samen met het feit dat ongeveer 60% van de land- en tuinarbeiders werkzaam is op tuinbouwbedrijven, een produktierichting die in het Noorden is ondervertegenwoordigd. De vermindering van het aantal land- en tuinarbeiders was in het Noorden in de periode 1965 - 1974 (gemiddeld 7,5% per jaar) aanzienlijk groter dan in de periode 1974 - 1977 (gemiddeld 2,8% per jaar). In beide perioden was de vermindering in het Noorden veel sterker dan in het gehele land.

De prognose voor de periode 1974 - 1984 heeft betrekking op de land- en tuinarbeiders en de overige meewerkende mannelijke gezinsleden te zamen. Deze groep bestond in 1974 uit ruim 5.800 personen. Naar verwachting zal dit aantal met gemiddeld 2,2% per jaar afnemen tot bijna 4.700 in 1984. De verwachte afnemingszwaarte zal in Friesland boven het noordelijke gemiddelde liggen en in Groningen en Drenthe daaronder.

Het totale aantal mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven

In 1977 werkten op de land- en tuinbouwbedrijven in het Noorden des Lands ongeveer 38.700 mannelijke arbeidskrachten, dat is 19% van het landelijke aantal. Van deze arbeidskrachten behoorde in het Noorden 88% tot de gezinsarbeidskrachten (bedrijfshoofden, meewerkende zoons en overige meewerkende inwonende familieleden) en 12% tot de niet-gezinsarbeidskrachten (land- en tuinarbeiders). In het gehele land was het percentage gezinsarbeidskrachten iets kleiner, namelijk 83.

Het totale aantal mannelijke arbeidskrachten op de agrarische bedrijven verminderde in de periode 1965 - 1974 met gemiddeld 4,9% per jaar. In de periode 1974 - 1977 was dit percentage geringer, namelijk 3,6% per jaar. In beide perioden was de vermindering in het Noorden sterker dan in het gehele land.

Verwacht wordt dat het in het Noorden tussen 1974 en 1984 met gemiddeld 3,6% per jaar zal afnemen tot ruim 29.800.

De gemiddelde jaarlijkse afnemingszwaarte naar categorie arbeidskrachten en naar hoofdgebied is weergegeven in tabel 3.4.

De verwachte gemiddelde jaarlijkse afnemingszwaarte van het aantal bedrijfshoofden zal in de prognoseperiode nog iets groter zijn dan in de periode 1965 - 1974. Het aantal meewerkende zoons en overige arbeidskrachten (land- en tuinarbeiders en overige meewerkende inwonende familieleden) zal in de prognoseperiode echter in aanzienlijk geringere mate dalen. De afnemingszwaarte van het totale aantal arbeidskrachten op de agrarische bedrijven zal tussen 1974 en 1984 in Drenthe iets boven het noordelijke gemiddelde liggen en in Overijssel (ged.) daaronder.

Tabel 3.4 De gemiddelde jaarlijkse afnemng van het totale aantal arbeidskrachten op de agrarische bedrijven

Categorie arbeidskrachten/ hoofdgebied	Gemiddelde jaarlijkse afnemng in %		
	1965-1974	1974-1977	1974-1984
Bedrijfshoofden	3,6	3,0	3,8
Meewerkende zoons	9,7	9,1	5,4
Overige arbeidskrachten	7,2	3,5	2,2
Totaal { Noorden des Lands	4,9	3,6	3,6
Nederland	3,9	2,2	.
Groningen	5,0	3,6	3,5
Friesland	4,7	3,8	3,6
Drenthe	5,3	3,1	4,2
Overijssel (ged.)	4,4	4,2	2,8

Aangezien de afnemng van de verschillende catagorieën arbeidskrachten in de onderscheiden perioden nogal uiteenloopt, treden er verschuivingen op in de samenstelling van de totale groep.

Categorie arbeidskrachten	Procentueel aandeel in het totaal in			
	1965	1974	1977	1984
Bedrijfshoofden	68	77	79	76
Meewerkende zoons	15	9	8	8
Overige arbeidskrachten	17	14	14	16
Alle arbeidskrachten {	in %	100	100	100
	aantal	67678	43187	38699
				29843

Zo is tussen 1965 en 1974 het aandeel van de bedrijfshoofden toegenomen terwijl dat van de meewerkende zoons geringer werd. Naar verwachting zal het aandeel van deze beide groepen arbeidskrachten in 1984 maar weinig afwijken van dat in 1974.

Het aandeel van de overige arbeidskrachten neemt na een aanvankelijke daling waarschijnlijk weer iets toe.

In Drenthe en Overijssel (ged.) zal ook in 1984 het aandeel van de gezinsarbeidskrachten in het totale aantal arbeidskrachten op de agrarische bedrijven iets groter zijn dan in de beide andere provincies.

De meewerkende echtgenoten

In 1977 werkten in het Noorden des Lands ruim 17.000 echtgenoten mee in het bedrijf. Tussen 1965 en 1974 is dit aantal slechts weinig gedaald, namelijk met gemiddeld 0,6% per jaar. De afnemng bleef bovendien beperkt tot Drenthe en Overijssel (ged.); in de

beide andere provincies nam het aantal meewerkende echtgenoten nog toe. Tussen 1974 en 1977 verminderde het totaalaantal meewerkende echtgenoten met gemiddeld 2,1% per jaar. Ook in deze periode verschilde de ontwikkeling van hoofdgebied tot hoofdgebied, namelijk een toeneming in Groningen en Overijssel (ged.) en een afneming in de beide andere provincies.

Van de echtgenoten die meewerkten op het bedrijf waren de meesten (75%) regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week in het bedrijf werkzaam. In 1977 was dit percentage in Groningen belangrijk kleiner dan in de drie andere hoofdgebieden.

In 1977 werkte op 41% van de bedrijven in het Noorden de echtgenote regelmatig mee. In Drenthe en Overijssel (ged.) lag dit percentage boven het noordelijke gemiddelde en in de beide andere provincies daaronder.

De arbeidskrachten op de loonwerkbedrijven, bij de werktuigen-coöperaties en bij de bedrijfsverzorgingsdiensten

De loonwerkers - en in mindere mate ook de werktuigencoöperaties - speelden in de afgelopen jaren een belangrijke rol bij de arbeidsvoorziening in de land- en tuinbouw. Het aantal arbeidskrachten bij deze dienstenverlenende bedrijven is in de drie noordelijke provincies tussen 1965 en 1975 geleidelijk toegenomen van ongeveer 1.940 tot ongeveer 2.100. In dezelfde periode nam het aantal arbeidskrachten op de land- en tuinbouwbedrijven af. Het aandeel van de loonwerkers in de arbeidsvoorziening in de land- en tuinbouw is de laatste jaren dan ook toegenomen. In de prognoseperiode is een verdere toeneming van het loonwerk in de weidegebieden te verwachten. Waarschijnlijk zal dit gepaard gaan met een uitbreiding van het personeelsbestand. In de akkerbouwgebieden is een nog verdere uitbreiding van het loonwerk minder waarschijnlijk. Het nadeel dat hierdoor arbeid wordt afgestoten, weegt namelijk op akkerbouwbedrijven zwaarder dan op weidebedrijven.

Hoewel door fusies het aantal bedrijfsverzorgingsdiensten in de drie noordelijke provincies tussen 1970 en 1977 is ingekrompen, is het ledental toegenomen. Ook het aantal bedrijfsverzorgers in vaste dienst is sterk gestegen, namelijk van ongeveer 300 in 1970 via 460 in 1975 tot bijna 700 in 1977. Daarnaast is eveneens het aantal bedrijfsverzorgers in losse dienst toegenomen, evenals het aantal weekendmelkers.

Gerelateerd aan het aantal hoofdberoepsbedrijven in 1977 was in dat jaar in Groningen 28% van de bedrijven aangesloten bij een bedrijfsverzorgingsdienst, in Friesland 49% en in Drenthe 42%. Het overeenkomstige percentage voor het gehele land bedroeg 25. Hoewel het aansluitingspercentage in het Noorden relatief hoog is, maken toch nog veel agrariërs geen gebruik van de bedrijfsverzorgingsdiensten. Gelet op de sociale ontwikkelingen buiten de landbouw - langere vakanties en kortere werktijden -

zal het probleem van de gebondenheid met name op veehouderijbedrijven in de toekomst nog urgenter worden. Wanneer de hulp van een bedrijfsverzorger betaalbaar wordt voor een grotere groep bedrijven dan zal zeker het aantal boeren dat een beroep zal doen op de bedrijfsverzorgingsdiensten groter worden. In dat geval zal ook het aantal bedrijfsverzoekers verder toenemen.

3.5 Aantal bedrijven, schaalvergroting, specialisatie en modernisering

Schaalvergroting, specialisatie en modernisering hangen nauw met elkaar samen. Wanneer de produktieëenheden in omvang toenemen, is er sprake van schaalvergroting. Wanneer een bedrijf als een produktieëenheid wordt gezien, heeft schaalvergroting plaats wanneer de bedrijfsomvang van dat bedrijf toeneemt. Er is echter eveneens sprake van schaalvergroting wanneer bij een gelijkblijvende bedrijfsomvang het aandeel van een of meer produktietakken in de totale bedrijfsomvang toeneemt ten koste van een of meer andere produktietakken. In dat geval treedt tevens specialisatie op. Een bedrijf is des te sterker gespecialiseerd naarmate het aandeel van één bepaalde produktietak in de totale bedrijfsomvang groter is. Zo is een bedrijf met uitsluitend grasland en rundvee een zuiver rundveehouderijbedrijf. Zuivere rundveehouderijbedrijven, zuivere akkerbouwbedrijven enzovoorts komen echter niet zoveel voor omdat er meestal op de bedrijven ook nog een of meer andere produktietakken aanwezig zijn. Daarom zal in het vervolg van deze paragraaf al van een gespecialiseerd bedrijf worden gesproken wanneer één bepaalde produktietak 60% of meer van de totale bedrijfsomvang uitmaakt. Aan de hand van dit criterium worden onderscheiden: rundveehouderij-, akkerbouw-, tuinbouw- en intensieve veehouderijbedrijven. Uit de benaming blijkt welke produktietak zijn stempel op het bedrijf drukt. De schaalvergroting, al dan niet gepaard gaande met specialisatie, is sterk gestimuleerd door de introductie van nieuwe staltypen en apparatuur. Daarom zal ook aan de modernisering aandacht geschonken worden.

Deze paragraaf heeft uitsluitend betrekking op hoofdberoepsbedrijven.

Schaalvergroting van de bedrijven

In 1977 werd in het Noorden des Lands op bijna 27.000 bedrijven, dat is 21% van het aantal bedrijven in Nederland, de land- of tuinbouw als hoofdberoep uitgeoefend. Tussen 1965 en 1974 is het aantal bedrijven in het Noorden met gemiddeld 4,0% per jaar gedaald en in de periode 1974 - 1977 met gemiddeld 3,0% per jaar. In beide perioden verminderde het aantal bedrijven in het Noorden in iets sterkere mate dan in het gehele land. In de periode 1974 - 1984 wordt een verdere afnemng van het aantal

bedrijven verwacht met gemiddeld 3,9% per jaar tot ruim 19.600. In de prognoseperiode wordt in Drenthe een sterkere vermindering van het aantal bedrijven verwacht dan in de drie andere hoofdgebieden.

In 1977 was 21% van de hoofdberoepsbedrijven in het Noorden kleiner dan 10 ha, 31% had een oppervlakte van 10 - 20 ha, 24% van 20 - 30 ha en 25% was 30 ha of groter. Aangezien in het gehele land 44% van de hoofdberoepsbedrijven kleiner was dan 10 ha en slechts 25% 20 ha of groter, stak de bedrijfsoppervlaktestructuur in het Noorden gunstig af bij die van Nederland. Hierbij moet overigens wel opgemerkt worden dat in het Noorden verhoudingsgewijs minder - overwegend qua oppervlakte kleinere - tuinbouwbedrijven voorkomen dan in het gehele land. Omdat vooral het aantal kleinere bedrijven sterk verminderde, is de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven in het Noorden toegenomen van 15,4 ha in 1965 tot 21,1 ha in 1974. In 1977 bedroeg de gemiddelde oppervlakte 22,8 ha. Verwacht wordt dat deze in 1984 zal zijn gestegen tot ongeveer 30 ha. In dat jaar zal het aandeel van de kleinere bedrijven in het totaal aantal bedrijven verder zijn gedaald ten gunste van het aandeel van de grotere bedrijven. Toch zal in 1984 nog ruim 20% van alle hoofdberoepsbedrijven kleiner zijn dan 15 ha. Ook in 1984 zullen er tussen de hoofdgebieden nog belangrijke verschillen in de bedrijfsoppervlaktestructuur zijn. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf zal dan in Groningen (37,0 ha) belangrijk boven het noordelijke gemiddelde liggen en in Overijssel (ged.) (20,4 ha) belangrijk daaronder.

In 1977 had 41% van de hoofdberoepsbedrijven in het Noorden een omvang van minder dan 110 sbe, 34% van 110 - 190 sbe en 25% van 190 sbe of meer. Deze bedrijfsomvangstructuur week nauwelijks af van die in het gehele land. De verbetering van de bedrijfsoppervlaktestructuur is gepaard gegaan met een verbetering van de bedrijfsomvangstructuur. De gemiddelde omvang van de bedrijven steeg in het Noorden dan ook van 130 sbe in 1974 tot 147 sbe in 1977. In 1984 zal de gemiddelde bedrijfsomvang naar verwachting verder zijn toegenomen tot 220 sbe. De gemiddelde omvang per bedrijf zal dan uiteenlopen van 245 sbe in Groningen tot 182 sbe in Overijssel (ged.).

In 1974 bood een bedrijfsomvang van 110 sbe onder normale omstandigheden en bij een rationele bedrijfsvoering bij benadering produktieve werkgelegenheid voor één volwaardige mannelijke arbeidskracht.

Tegen 1984 zal deze norm 165 à 170 sbe bedragen. Dit betekent dat in 1984 ongeveer 40% van de bedrijven in het Noorden niet aan de dan geldende norm zal kunnen voldoen. In 1974 bedroeg dit percentage 48.

Schaalvergroting van de afzonderlijke produktietakken

In het Noorden des Lands werd in 1977 op 72% van de hoofdberoepsbedrijven melkvee gehouden. De melkveehouderij was de meest

voorkomende produktietak. Daarna volgde de akkerbouw. De onderscheiden takken van intensieve veehouderij kwamen op verhoudingsgewijs veel minder bedrijven voor. In 1977 werden in het Noorden op verhoudingsgewijs meer bedrijven melkkoeien, doch op minder bedrijven varkens gehouden dan in het gehele land. Zowel in het Noorden als in het gehele land is het percentage bedrijven met melkvee sinds 1974 teruggelopen.

Tussen 1974 en 1977 is op de hoofdberoepsbedrijven in het Noorden de totale oppervlakte bouwland en het totaal aantal dieren per diersoort - de melkkoeien uitgezonderd - toegenomen. Het aantal melkkoeien was in 1977 - onder invloed van de droge zomer van 1976 - kleiner dan in 1974.

Bij alle produktietakken is tussen 1974 en 1977 blijkens de relatieve toeneming van het aantal "grotere" produktieëenheden, schaalvergroting opgetreden. Onder de bedrijven met melkvee kwamen in het Noorden verhoudingsgewijs meer van deze grotere produktieëenheden voor dan in het gehele land. Ook het percentage grotere produktieëenheden in de kalvermesterij en in de pluimveehouderij stak in het Noorden gunstig af. Alleen in de varkenshouderij bleven de percentages bedrijven met grotere eenheden fok- en mestvarkens belangrijk achter bij die in Nederland.

Tussen 1974 en 1977 is in het Noorden de oppervlakte bouwland op de akkerbouwbedrijven toegenomen, terwijl de oppervlakte bouwland op de overige bedrijven afnam. Eveneens nam het aantal melkkoeien op rundveehouderijbedrijven toe bij een afnemende van het aantal melkkoeien op de overige bedrijven. In de intensieve veehouderij zijn overeenkomstige ontwikkelingen waar te nemen. Zo zijn op intensieve veehouderijbedrijven sinds 1974 de aantallen mestkalveren, fokvarkens, leghennen en mestkuikens toegenomen, terwijl deze diersoorten op de overige bedrijven in aantal verminderden. De mestvarkens nemen een uitzonderingspositie in. Het aantal mestvarkens nam namelijk niet alleen op de intensieve veehouderijbedrijven maar ook - zij het in geringere mate - op de overige bedrijven toe.

Een en ander had tot gevolg dat in het Noorden het aandeel van de akkerbouwbedrijven in de totale oppervlakte bouwland steeg van 73% tot 79%. Van het totale aantal melkkoeien werd in 1977 zelfs 95% gehouden op rundveehouderijbedrijven tegenover 92% in 1974. Op de intensieve veehouderijbedrijven werd 83% van het totaal aantal mestkalveren, 73% van het totaal aantal leghennen en 67% van het totaal aantal mestkuikens gehouden in 1977. Alleen van de fokvarkens (56%) en van de mestvarkens (51%) werd in 1977 nog het grootste deel aangetroffen op de overige bedrijven. Het aandeel van de intensieve veehouderijbedrijven in het totaal aantal fok- en mestvarkens is echter sinds 1974 wel belangrijk toegenomen. Derhalve mag verwacht worden dat binnenkort ook het grootste deel van de noordelijke varkensstapel zal worden aangetroffen op intensieve veehouderijbedrijven.

Specialisatie

Hoewel op veel bedrijven meer dan een produktietak aanwezig was, nam in 1977 op 93% van de hoofberoepsbedrijven één produktietak 60% of meer van de totale bedrijfsomvang voor zijn rekening. Van alle bedrijven kon 67% beschouwd worden als rundveehouderijbedrijf en 20% als akkerbouwbedrijf. Intensieve veehouderij- en tuinbouwbedrijven kwamen in het Noorden relatief weinig voor. Ten opzichte van 1974 is er in de verdeling van de bedrijven over de verschillende bedrijfstypen weinig veranderd. Zowel de rundveehouderij- als de akkerbouwbedrijven namen in het Noorden een sterkere positie in dan in het gehele land.

Binnen het Noorden zijn de rundveehouderijbedrijven het sterkst vertegenwoordigd in Friesland (87%) en Overijssel (ged.) (75%). In de beide andere provincies is in veel geringere mate sprake van overheersing van één bepaald bedrijfstype, hoewel ook daar de rundveehouderijbedrijven de grootste groep vormen. Daarnaast zijn in Groningen en Drenthe de akkerbouwbedrijven van belang.

Op de (nog) niet gespecialiseerde bedrijven kan specialisatie worden belemmerd omdat niet alle grond geschikt is om of als bouwland of als grasland te gebruiken. Ook is soms een tak van intensieve veehouderij aanwezig om de gewenste bedrijfsomvang te realiseren. Van de totale produktieomvang van de intensieve veehouderij kwam in het Noorden 43% voor op niet-gespecialiseerde bedrijven in 1977. In Overijssel (ged.), waar op verhoudingsgewijs meer bedrijven dan elders in het Noorden een tak van intensieve veehouderij voorkwam, was dit zelfs 60%.

Modernisering

In de rundveehouderij is een verdere vergroting van de melkveestapel in veel gevallen afhankelijk van de modernisering van de bedrijfsgebouwen en van de vergroting van de bedrijfsoppervlakte. Door de invoering van een ligboxenstal met doorloopmelksysteem kan een groter aantal koeien per man worden gehouden dan in een traditionele grupstal. Per 1 januari 1979 waren er in de drie noordelijke provincies te zamen ongeveer 3.350 ligboxenstallen in gebruik, dat is 22% van het landelijke aantal. Van de ligboxenstallen in de drie noordelijke provincies vormden die met een capaciteit van 60 - 100 dieren de grootste groep (54%), 20% van de stallen had een capaciteit van 40 tot 60 dieren en eveneens 20% van 100 - 150 dieren. In het Noorden kwamen verhoudingsgewijs meer stallen voor met een capaciteit voor 60 of meer dieren dan in het gehele land. Van de melkveebedrijven met 40 of meer koeien had in 1978 in de drie noordelijke provincies tussen de 40 à 50% een ligboxenstal. Landelijk bedroeg het overeenkomstige percentage 60. Van alle melkkoeien in het Noorden kwam 38% voor op bedrijven met een ligboxenstal.

De ontwikkeling naar grotere melkveestapels is mede beïn-

vloed door de opkomst van het tankmelken. In 1978 had in de drie noordelijke provincies te zamen 44% van de bedrijven met melkvee de beschikking over een melkdiepkoeiltank. Op de bedrijven met zo'n tank kwam 64% van het totaal aantal melkkoeien voor. Verwacht mag worden dat in 1984 alle geproduceerde melk in tanks op de bedrijven zal worden opgeslagen en met tankauto's zal worden afgevoerd naar de zuivelfabrieken.

In de akkerbouwsector is het gebruik van moderne grondbewerkings-, zaai-, poot- en oogstmachines thans gemeengoed. De bewerkingscapaciteit van de meeste machines is de laatste jaren sterk toegenomen. Hierdoor is de capaciteit van veel landbouwwerktuigen eigenlijk te groot geworden voor de individuele akkerbouwer. Veel van deze werktuigen zijn dan ook het eigendom van loonwerkers of combinaties van boeren. Dankzij loonwerk en samenwerking kan aldus ook op de kleinere bedrijven de moderne apparatuur rendabel worden ingezet.

Het is onzeker in welke mate in de komende jaren nog doelmatiger technieken zullen worden ontwikkeld. Wel mag worden verwacht dat ernaar gestreefd zal worden de thans reeds in de handel zijnde machines en werktuigen in technisch opzicht te perfectioneren. De huidige mogelijkheden zullen in ieder geval in toenemende mate worden toegepast.

De schaalvergroting in de intensieve veehouderij gaat veelal gepaard met de bouw van moderne grote stallen en hokken, voorzien van een automatisch voedingssysteem. Zowel in de melkveehouderij als in de intensieve veehouderij kon door de moderne wijze van huisvesting van de dieren het aantal dieren per man aanzienlijk toenemen.

3.6 De produktieomvang, de intensiteit van het grondgebruik en de arbeidsbezetting (hoofdberoepsbedrijven)

De produktieomvang

De produktieomvang op de hoofdberoepsbedrijven in het Noorden des Lands bedroeg in 1977 ruim 3,9 miljoen sbe. Tussen 1974 en 1977 is de produktieomvang toegenomen met gemiddeld 1,0% per jaar. Deze toeneming was de resultante van een groei van de akkerbouwproduktie (met gemiddeld 4,1% per jaar), de produktieomvang van de intensieve veehouderij (met gemiddeld 6,8% per jaar) en de tuinbouwproduktie (met gemiddeld 2,8% per jaar). De produktieomvang van de rundveehouderij nam daarentegen af met gemiddeld 0,7% per jaar.

De intensiteit van het grondgebruik

De groei van de akkerbouwproduktie is de resultante van een toeneming van de oppervlakte bouwland (met gemiddeld 1,0% per jaar) en een toeneming van het aantal sbe per ha bouwland (met

gemiddeld 3,1% per jaar). De afnemng van de produktieomvang van de rundveehouderij is de resultante van een afnemng van de oppervlakte grasland (met gemiddeld 1,4% per jaar) en een toeneming van het aantal sbe per ha grasland (met 0,7% per jaar).

Tabel 3.5 De intensiteit van het grondgebruik

	Aantal sbe per ha					
	bouwland			grasland		
	1974	1977	gem. jaarl.	1974	1977	gem. jaarl.
	mutatie in %			mutatie in %		
Groningen	3,79	4,20	+ 3,5	6,79	6,86	+ 0,3
Friesland	5,88	6,36	+ 2,7	6,28	6,46	+ 0,9
Drenthe	4,15	4,47	+ 2,5	6,58	6,63	+ 0,2
Overijssel (ged.)	3,88	4,11	+ 1,9	6,91	7,14	+ 1,1
Noorden	4,10	4,49	+ 3,1	6,50	6,63	+ 0,7

In 1977 was de intensiteit van het bouwlandgebruik het hoogst in Friesland en het laagst in Overijssel (ged.). In Groningen was de toeneming tussen 1974 en 1977 het sterkst en in Overijssel (ged.) het zwakst. De intensiteit van het graslandgebruik was in 1977 het hoogst in Overijssel (ged.) en het laagst in Friesland. De toeneming van het aantal sbe per ha grasland was tussen 1974 en 1977 in Overijssel (ged.) het grootst en in Drenthe het kleinst.

De arbeidsbezetting

In 1977 werkten op de hoofdberoepsbedrijven in het Noorden des Lands bijna 35.900 vaste mannelijke arbeidskrachten. De arbeidsbezetting op de hoofdberoepsbedrijven bestond voor 79% uit bedrijfshoofden, 8% uit meewerkende zoons, 2% uit overige meewerkende gezinsleden en 11% uit land- en tuinarbeiders.

Op 70% van de bedrijven was het bedrijfshoofd de enige vaste mannelijke arbeidskracht. Op 8% van de bedrijven bestond de arbeidsbezetting uit het bedrijfshoofd en één meewerkende zoon. Naast de vader-zoon-bedrijven bestond de arbeidsbezetting op nog 21% van de bedrijven uit minstens twee man. In Drenthe en Overijssel (ged.) kwamen naar verhouding meer eenmansbedrijven voor; in Groningen en Friesland relatief meer bedrijven met twee of meer arbeidskrachten.

Het gemiddelde aantal vaste mannelijke arbeidskrachten per bedrijf bedroeg in 1977 in het Noorden des Lands 1,33. Het was in Groningen en Friesland iets hoger dan in de beide andere hoofgebieden. Sinds 1974 is het gemiddelde aantal vaste mannelijke arbeidskrachten per bedrijf vrijwel niet gedaald. Ook tot 1984 is

geen verdere afnemning van betekenis te verwachten.

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per vaste mannelijke arbeidskracht bedroeg in 1977 op de hoofdberoepsbedrijven in het Noorden des Lands 17,1 ha. Dit varieerde overigens van 20,9 ha per man in Groningen tot 12,7 ha per man in Overijssel (ged.). In de periode 1965 - 1974 nam de gemiddelde oppervlakte per man toe met gemiddeld 4,6% per jaar. In de prognoseperiode wordt een gemiddelde jaarlijkse toeneming met 3,8% verwacht tot 22,7 ha in 1984. De verwachte gemiddelde jaarlijkse toeneming zal in Friesland en Drenthe iets boven het noordelijke gemiddelde liggen en in de beide andere hoofdgebieden daaronder.

3.7 Arbeidsproductiviteit, inkomen en financiering

In de periode 1965 - 1974 is de arbeidsproductiviteit op de akkerbouwbedrijven meer gestegen dan die op de weidebedrijven. Dit was vooral een gevolg van een grotere vermindering van de arbeidsinput op de akkerbouwbedrijven. Op de veenkoloniale bedrijven had ook de uitbreiding van de aardappelteelt een gunstige invloed op de ontwikkeling van de produktiviteit. Bij de weidebedrijven was de vergroting van de produktie, mede bereikt door een toegenomen verbruik van non-factor inputs, belangrijker voor de produktiviteitsontwikkeling dan de vermindering van de arbeidsinput.

Voor een meer gebiedsgewijze benadering moest gebruik worden gemaakt van het kengetal: het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht. Dit kengetal geeft een onderschatting van de produktiviteitsontwikkeling doordat hierbij geen rekening kan worden gehouden met de ontwikkeling van de grond- en dierproduktiviteit. Het aantal sbe per man is in de periode 1965 - 1974 in het gehele Noorden met gemiddeld 6,6% per jaar gestegen tot 98. Landelijk lag de groeivoet in deze periode op hetzelfde niveau.

Ondanks de verbetering in de produktieomvang per man sinds 1965 zijn de grote verschillen tussen de hoofdgebieden, tussen de deelgebieden en tussen de bedrijven onderling blijven bestaan. Voor wat de hoofdgebieden betreft was het aantal sbe per man in 1974 het hoogst in Groningen (108) en het laagst in Overijssel (ged.) (84). Ten aanzien van de verschillen tussen de bedrijven onderling blijkt dat het aantal sbe per man op de bedrijven van 150 sbe en meer ten minste 60% groter was dan op de bedrijven kleiner dan 110 sbe.

Voor de prognoseperiode wordt verwacht dat het aantal sbe per man in het gehele Noorden met gemiddeld 5,5% per jaar zal toenemen tot 167 in 1984. De verwachte groei in Groningen (met gemiddeld 4,7% per jaar) zal achterblijven bij die in de drie andere hoofdgebieden. De oorzaak hiervan is dat in Groningen zowel een tragere groei van de produktieomvang als een langzamere vermindering van het aantal arbeidskrachten wordt voorzien. Als ge-

volg van deze laatste oorzaak zal de gemiddelde toename in de akkerbouwgebieden waarschijnlijk beneden die van het gehele Noorden komen te liggen.

De arbeidsopbrengst van de ondernemer geeft zowel naar bedrijfstype en gebied alsook naar bedrijfsomvang grote verschillen te zien. Op de akkerbouwbedrijven liggen de arbeidsopbrengsten van de ondernemer in het algemeen hoger dan op de weidebedrijven. Op de kleinere bedrijven is de arbeidsopbrengst voor de boer vaak beduidend lager dan het CAO-loon. Hierin ligt een deel van de verklaring van de, ook in de komende jaren voortgaande, vermindering van het aantal bedrijven. Dat vele bedrijven het toch nog zo lang vol kunnen houden, komt mede doordat het gezinsinkomen meestal aanzienlijk hoger is dan de arbeidsopbrengst voor de boer. Ook neemt men vaak - veelal noodgedwongen - genoegen met een sobere levenswijze.

De gemiddelde arbeidsopbrengst per arbeidskracht was in Friesland hoger en in Drenthe en Overijssel (ged.) lager dan het gemiddelde voor het gehele Noorden. In Drenthe en Overijssel (ged.) was twee derdedeel van de arbeidskrachten werkzaam op bedrijven met een gemiddelde arbeidsopbrengst per arbeidskracht beneden het CAO-loon. In Friesland gold dit voor ongeveer 40% van de arbeidskrachten.

Om de voorziene produktiviteitsstijging te kunnen realiseren zullen ook in de komende jaren belangrijke investeringen moeten worden gedaan. In de afgelopen jaren konden de netto-investeringen voor een belangrijk deel worden gefinancierd uit de besparingen. Dit neemt overigens niet weg dat in individuele gevallen bij omvangrijke investeringen een belangrijk beroep op vreemd vermogen moest worden gedaan. Gemiddeld genomen lag het percentage eigen vermogen echter vrij hoog, namelijk voor de grotere bedrijven tussen de 70 en 80. Vooral op de grotere weidebedrijven zijn in de afgelopen jaren veel investeringen (ligboxenstallen!) verricht.

3.8 Nevenbedrijven

Nevenbedrijven zijn bedrijven van personen met een hoofdberoep buiten de land- en tuinbouw in engere zin en bedrijven van rustende land- en tuinbouwers.

Aantal nevenbedrijven, oppervlakte cultuurgrond en grondgebruik

In 1977 werden in het Noorden des Lands 3.700 nevenbedrijven geregistreerd, dat is 12% van het totaal aantal geregistreeerde bedrijven. Verhoudingsgewijs komen er in het Noorden minder nevenbedrijven voor dan in het gehele land. De nevenbedrijven hadden in het Noorden in 1977 bijna 26.000 ha cultuurgrond in gebruik. Dit komt neer op 4% van de totale oppervlakte cultuurgrond. Van de nevenbedrijven had 8% geen cultuurgrond in gebruik. Op 9% bedroeg de oppervlakte minder dan 1 ha, 41% van de bedrijven was

1 - 5 ha groot, 24% was 5 - 10 ha en 19% was 10 ha of groter. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf bedroeg 6,7 ha.

In 1977 was op de nevenbedrijven 68% van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik als grasland, 31% als bouwland en 1% als tuinland. Op veel nevenbedrijven wordt snijmaïs verbouwd of vee ingeschaard van hoofdberoepsbedrijven zodat de grond van deze bedrijven gedeeltelijk indirect "ten goede" komt aan de hoofdberoepsbedrijven.

Tussen 1974 en 1977 is het aantal nevenbedrijven in het Noorden met gemiddeld 2,8% per jaar afgenomen terwijl de oppervlakte cultuurgrond op deze bedrijven met gemiddeld 2,0% per jaar toenam. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf steeg van 6,0 ha in 1974 tot 6,7 ha in 1977.

In de prognoseperiode wordt een afnemning van het aantal nevenbedrijven verwacht met gemiddeld 2,2% per jaar tot ruim 3.200 in 1984. De oppervlakte cultuurgrond zal verder toenemen tot ongeveer 28.700 ha. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf zal in 1984 bijna 9 ha bedragen.

Aangenomen wordt dat het grondgebruik op de nevenbedrijven in 1984 niet noemenswaard zal afwijken van dat in 1977.

Productieomvang, samenstelling van de produktie en arbeidsbezetting

De totale produktieomvang van de nevenbedrijven in het Noorden des Lands bedroeg in 1977 ruim 153.500 sbe, dat is 4,0% van de totale noordelijke land- en tuinbouwproduktie. In 1977 was op de nevenbedrijven 45% van de totale produktie afkomstig van de rundveehouderij, 23% van de akkerbouw, 20% van de intensieve veehouderij en 12% van de tuinbouw. Vergeleken met de hoofdberoepsbedrijven kwam op de nevenbedrijven naar verhouding ongeveer evenveel akkerbouw voor, minder rundveehouderij, meer intensieve veehouderij en ook meer tuinbouw.

Tussen 1974 en 1977 is de totale produktieomvang op de nevenbedrijven afgenomen met gemiddeld 1,0% per jaar. In de prognoseperiode wordt een groei van de totale produktieomvang verwacht van ruim 158.000 sbe in 1974 tot ongeveer 177.000 sbe in 1984. Voor beide jaren komt dit neer op bijna 4% van de totale agrarische produktie in het Noorden. De gemiddelde omvang van de nevenbedrijven zal toenemen van 39 sbe in 1974 tot 55 sbe in 1984.

In 1977 werkten op de nevenbedrijven in totaal ruim 2.800 vaste mannelijke arbeidskrachten, dat is 7% van de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking. Een belangrijk deel van de arbeidskrachten op de nevenbedrijven zal echter waarschijnlijk niet meer dan enkele uren per dag aan het eigen bedrijf besteden.

Tussen 1974 en 1977 verminderde het aantal arbeidskrachten op de nevenbedrijven met gemiddeld 2,2% per jaar, dat is in geringere mate dan op de hoofdberoepsbedrijven (gemiddeld 3,7% per jaar). Gelet op de aard van de bedrijven alsmede op de vele mutaties (stichting, opheffing, overdracht) waaraan de nevenbedrijven onderhevig zijn, is voor 1984 geen prognose gemaakt van de omvang van de arbeidsbezetting op deze groep bedrijven.

4. Structurele ontwikkelingen per regio

De twee belangrijkste produktietakken in het Noorden des Lands zijn de rundveehouderij en de akkerbouw. Hoewel beide produktietakken in het gehele Noorden voorkomen, is in sommige deelgebieden de rundveehouderij de belangrijkste produktietak terwijl in andere de akkerbouw op de eerste plaats komt. Op basis van het aandeel van respectievelijk de oppervlakte grasland en bouwland in de totale oppervlakte cultuurgrond, zijn binnen het Noorden twee gebieden onderscheiden, namelijk een weidegebied en een akkerbouwgebied. Het respectievelijk weide- en akkerbouwgebied wordt gevormd door die deelgebieden waar in 1977 twee derdedeel of meer van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik was respectievelijk als gras- of bouwland. Volgens dit criterium bestaat het weidegebied uit de volgende deelgebieden.

Groningen : Centraal Groningen
Zuidelijk Westerkwartier

Friesland : Kleiweidestreek
Veenweidestreek
de Wouden
de Eilanden

Drenthe : Zuidwest-Drenthe

Overijssel (ged.): Noordwest-Overijssel

Het akkerbouwgebied omvat de volgende deelgebieden.

Groningen : Noordelijk Akkerbouwgebied
Oldambt
Veenkoloniaal gebied
Westerwolde

Drenthe : Oost-Drenthe

De vier overblijvende deelgebieden vormen te zamen het gemengde gebied. Deze deelgebieden zijn:

Friesland : Friese Bouwstreken

Drenthe : Noord- en Midden Drenthe

Overijssel (ged.): Noordoost-Overijssel

De enige bedoeling van deze driedeling is om enige achtergrond te bieden voor een samenvattende beschrijving van enkele belangrijke structuurkenmerken en van de ontwikkeling daarvan per regio.

In het weidegebied kwamen in 1977 ruim 12.700 hoofdberoeps-bedrijven voor waarvan er ruim 11.500, dat is 90%, tot de rundveehouderijbedrijven 1) behoorden. Van de totale oppervlakte cultuurgrond - bijna 262.000 ha - was 94% in gebruik als grasland.

1) Een rundveehouderijbedrijf is een bedrijf waarop de rundveehouderij 60% of meer van de totale bedrijfsomvang voor zijn rekening neemt.

Het percentage rundveehouderijbedrijven liep van deelgebied tot deelgebied uiteen van 85 tot 99; het percentage grasland van 83 tot 99.

Tabel 4.1 De indeling in weide-, akkerbouw- en gemengd gebied (1977)

	Aantal bedrij- ven	Oppervl. cultuur- grond/ha (x 1000)	Percentage			
			rundvee- houderij- bedrijven	akker- bouw- bedr.	gras- land	bouw- land
Centraal Groningen	895	21,3	85	6	83	16
Zuid. Westerkwartier	1063	15,6	90	.	98	2
Kleiweidestreek	1825	44,8	93	3	97	3
Veenweidestreek	1777	46,3	95	.	99	1
de Wouden	3777	77,1	90	1	96	3
de Eilanden	154	2,8	99	-	99	.
Zuidwest-Drenthe	2410	37,6	86	3	89	11
Noordwest-Overijssel	842	16,3	91	4	88	12
Weidegebied	12743	261,8	90	2	94	5
Nrd. Akkerbouwgebied	1534	55,6	40	43	30	69
Oldambt	658	30,7	14	66	12	84
Veenkoloniaal gebied	1014	28,7	20	63	18	82
Westerwolde	844	20,1	8	72	13	87
Oost-Drenthe	2218	56,9	18	64	18	82
Akkerbouwgebied	6268	192,0	22	60	20	79
Friese Bouwstreken	2066	51,0	66	21	66	32
Nrd.- & Midden Drenthe	3350	71,3	64	19	59	41
Noordoost Overijssel	2491	38,2	69	9	67	33
Gemengd gebied	7907	160,5	66	16	63	36

In het akkerbouwgebied bedroeg het aantal hoofdberoepsbedrijven ruim 6.200, waarvan er ruim 3.700, dat is 60%, tot de akkerbouwbedrijven 1) behoorden. De totale oppervlakte cultuurgrond besloeg 192.000 ha, waarvan 79% in gebruik was als bouwland. Het percentage akkerbouwbedrijven was in het Noordelijk Akkerbouwgebied geringer dan in de overige bij het akkerbouwgebied ingedeelde deelgebieden.

In het gemengde gebied kwamen ongeveer 7.900 hoofdberoepsbedrijven voor; 66% behoorde tot de rundveehouderijbedrijven en 16% tot de akkerbouwbedrijven. Van de totale oppervlakte cultuurgrond - ruim 160.000 ha - was 63% in gebruik als grasland en 36% als

1) Een akkerbouwbedrijf is een bedrijf waarop de akkerbouw 60% of meer van de totale bedrijfsomvang voor zijn rekening neemt.

bouwland. Binnen het gemengde gebied was in Noordoost-Overijssel het percentage akkerbouwbedrijven belangrijk kleiner dan in Noord- en Midden Drenthe en in de Friese Bouwstreken

Binnen het weidegebied vertoont de structuur en de ontwikkeling van de rundveehouderij belangrijke verschillen. Hetzelfde kan gezegd worden van de akkerbouw binnen het akkerbouwgebied. Centraal staan in dit hoofdstuk daarom de verschillen in de structuur en de ontwikkeling van respectievelijk de rundveehouderij en de akkerbouwbedrijven binnen respectievelijk het weide- en het akkerbouwgebied. In het gemengde gebied zal aan beide groepen bedrijven aandacht worden geschonken. Daarbij komen de volgende aspecten aan de orde: het aantal bedrijven, de oppervlakte cultuurgrond, de produktieomvang, het aantal arbeidskrachten per bedrijf, het aantal sbe per ha cultuurgrond, het aantal sbe per bedrijf en het aantal sbe per man in 1977, alsmede de veranderingen hierin in de periode 1974 - 1977. Op de rundveehouderijbedrijven komt tevens het aantal melkkoeien ter sprake en op de akkerbouwbedrijven het bouwplan. De analyse blijft beperkt tot de periode 1974 - 1977 omdat alleen over deze periode gegevens van de bedrijven per bedrijfstype beschikbaar zijn. Tenslotte worden de verwachte ontwikkelingen in de periode 1974 - 1984 vergeleken met de ontwikkelingen in de periode 1965 - 1974. Deze vergelijking heeft betrekking op alle hoofdberoepsbedrijven.

4.1 De rundveehouderijbedrijven in het weidegebied

De ontwikkelingen in de periode 1974 - 1977

Het aantal rundveehouderijbedrijven in het weidegebied is sinds 1974 met gemiddeld 3,7% per jaar verminderd tot ongeveer 11.500 in 1977. In het Zuidelijk Westerkwartier verminderde het aantal bedrijven het sterkst, namelijk met gemiddeld 5,8% per jaar. Ook in de Wouden, op de Eilanden en in Noordwest-Overijssel lag het afnemingspercentage boven het gebiedsgemiddelde. Het geringst was de afneming in de Kleiweidestreek (gemiddeld 2,2% per jaar). Ook in de Veenweidestreek nam het aantal rundveehouderijbedrijven betrekkelijk weinig af (gemiddeld 2,7% per jaar). (Zie de tabellen 4.2 en 4.3).

De oppervlakte cultuurgrond op de rundveehouderijbedrijven in dit gebied verminderde sinds 1974 met gemiddeld 0,8% per jaar tot bijna 247.000 ha in 1977. In het Zuidelijk Westerkwartier nam de oppervlakte cultuurgrond het sterkst af (gemiddeld 1,8% per jaar). In de Wouden, op de Eilanden en in Zuidwest-Drenthe lag het afnemingspercentage eveneens boven het gebiedsgemiddelde (gemiddeld 1,1% per jaar). In de Veenweidestreek, de Kleiweidestreek en Centraal Groningen liep het gemiddelde jaarlijkse afnemingspercentage uiteen van 0,1 tot 0,5.

De gemiddelde oppervlakte van de rundveehouderijbedrijven

Tabel 4.2 Enkele gegevens over de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied (1977) (hoofdberoepsbedrijven)

	Aantal bedrij- ven	Oppervlakte cultuurgrond/ ha (x 1000)	Aantal melkkoaien (x 1000)	Aantal sbe (x 1000)	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cultuurgrond	Aantal sbe per man
Centraal Groningen	761	17,9	30,1	116,2	1,33	6,5	153
Zuidelijk Westerkwartier	958	15,0	26,6	102,8	1,20	6,9	107
Kleiweidestreek	1890	43,2	74,2	275,3	1,40	6,4	163
Veenweidestreek	1696	45,8	83,0	302,9	1,40	6,6	179
De Wouden	3405	73,7	130,7	484,0	1,27	6,6	142
De Eilanden	152	2,8	3,7	16,7	1,14	6,0	110
Zuidwest-Drenthe	2079	33,7	58,5	233,7	1,19	6,9	112
Noordwest-Overijssel	764	14,6	25,6	98,0	1,27	6,7	128
Weidegebied	11505	246,7	432,4	1629,6	1,29	6,6	142
							110

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.3 Veranderingen op de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied in de periode 1974-1977

Gemiddelde jaarlijkse mutatie (in %) in de periode 1974-1977									
	Aantal bedrij- ven	Oppervlakte cultuurgrond in ha	Aantal melkkoaien	Aantal sbe	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cultuurgrond	Aantal sbe per man	Aantal bedrijf	Aantal sbe per man
Centraal Groningen	- 3,2	- 0,5	+ 1,6	+ 0,7	+ 0,5	+ 1,0	+ 4,0	+ 3,4	+ 3,4
Zuidelijk Westerkwartier	- 5,8	- 1,8	- 1,4	- 1,7	- 1,4	+ 0,5	+ 4,4	+ 5,4	+ 5,4
Kleiweidestreek	- 2,2	- 0,4	+ 2,2	+ 0,5	- 0,9	+ 1,1	+ 2,8	+ 4,0	+ 4,0
Veenweidestreek	- 2,7	- 0,1	+ 1,3	+ 0,8	- 0,9	+ 1,0	+ 3,8	+ 4,9	+ 4,9
De Wouden	- 4,3	- 1,1	+ 0,8	0	- 0,3	+ 1,5	+ 4,6	+ 4,9	+ 4,9
De Eilanden	- 4,2	- 1,1	- 3,0	- 2,0	- 1,1	- 1,1	+ 2,2	+ 4,1	+ 4,1
Zuidwest-Drenthe	- 3,7	- 1,1	- 0,8	- 1,7	- 1,1	- 0,5	+ 1,8	+ 3,0	+ 3,0
Noordwest-Overijssel	- 4,1	- 0,8	0	- 0,6	- 1,3	0	+ 3,6	+ 5,1	+ 5,1
Weidegebied	- 3,7	- 0,8	+ 0,6	- 0,1	- 0,8	+ 0,5	+ 3,8	+ 4,6	+ 4,6

Bron: CBS/LEI

nam toe van 19,6 ha in 1974 tot 21,4 ha in 1977. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf liep in 1977 uiteen van 15,7 ha in het Zuidelijk Westerkwartier tot 27,0 ha in de Veenweidestreek.

Het aantal melkkoeien is tussen 1974 en 1977 met gemiddeld 0,6% per jaar toegenomen tot ruim 432.000. Reeds eerder is vermeld dat de droogte van 1976 van invloed is geweest op deze, betrekkelijk geringe, stijging. Van deelgebied tot deelgebied liep de ontwikkeling sterk uiteen; tegenover een toeneming van het aantal melkkoeien in Centraal Groningen, de Kleiweidestreek, de Veenweidestreek en de Wouden stond een afneming in het Zuidelijk Westerkwartier, op de Eilanden en in Zuidwest-Drenthe.

Het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf is op de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied toegenomen van 33,9 in 1974 tot 39,7 in 1977. Van de melkveestapels in 1977 bestond 22% uit minder dan 20 dieren, 36% uit 20 - 40, 14% uit 40 - 50, 19% uit 50 - 75 en 9% uit 75 of meer dieren. Ten opzichte van 1974 is het aandeel van de bedrijven met minder dan 40 dieren in het totaalaantal bedrijven met melkvee kleiner geworden. Het aandeel van de bedrijven met 40 - 50 melkkoeien bleef gelijk en dat met 50 of meer dieren nam toe. Meer dan elders werden veestapels van 75 en meer melkkoeien in 1977 aangetroffen in Centraal Groningen, de Kleiweidestreek, de Veenweidestreek en de Wouden. Met uitzondering van de Wouden zijn dit de deelgebieden met een relatief gunstige bedrijfsoppervlaktestructuur. In deze deelgebieden lag ook het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf boven het gebiedsgemiddelde (zie tabel 4.4).

Veranderingen in de produktieomvang - gemeten in sbe - worden in sterke mate bepaald door veranderingen in de oppervlakte cultuurgrond en de intensiteit van het grondgebruik. De oppervlakte cultuurgrond verminderde, zoals reeds eerder is gezegd, op de rundveehouderijbedrijven tussen 1974 en 1977 met gemiddeld 0,8% per jaar. De intensiteit van het grondgebruik nam sinds 1974 toe met gemiddeld 0,5% per jaar tot 6,6 sbe per ha in 1977. Op de Eilanden en in Zuidwest-Drenthe nam de intensiteit van het grondgebruik af, in Noordwest-Overijssel bleef deze gelijk en in de overige deelgebieden was sprake van een toeneming die varieerde van gemiddeld 0,5% per jaar in het Zuidelijk Westerkwartier tot gemiddeld 1,5% per jaar in de Wouden. De veranderingen in de oppervlakte cultuurgrond en de intensiteit van het grondgebruik resulteerden op de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied in een afneming van de produktieomvang met gemiddeld 0,1% per jaar tot bijna 1.630.000 sbe in 1977. In Centraal Groningen, de Kleiweidestreek en de Veenweidestreek nam de produktieomvang nog iets toe, in de Wouden bleef deze gelijk, terwijl in het Zuidelijk Westerkwartier, op de Eilanden, in Zuidwest-Drenthe en in Noordwest-Overijssel de produktieomvang sinds 1974 afnam.

De gemiddelde omvang van de rundveehouderijbedrijven steeg sinds 1974 met gemiddeld 3,8% per jaar tot 142 sbe in 1977. Het stijgingspercentage lag in Centraal Groningen, het Zuidelijk Wes-

Tabel 4.4 De omvang van de melkveestapels op de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied

	Aantal bedrijven met melkkoeien		Percentage bedrijven melkkoeien						Gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf 1)					
	1-20	20-40	40-50	50-75	75 e.m.	1974	1977	1974	1977					
Centraal Groningen	811	706	21	18	48	38	13	13	14	20	5	12	35,4	42,6
Zuidelijk Westerkwartier	1113	923	44	38	40	39	7	8	7	10	2	5	24,9	28,8
Kleinweidestreek	1758	1618	13	13	36	29	22	19	24	26	5	12	40,7	45,8
Veenweidestreek	1810	1616	12	9	32	27	22	18	26	30	8	16	44,1	51,4
De Wouden	3767	3242	25	22	42	35	14	13	14	18	4	11	33,9	40,3
De Eilanden	159	128	43	38	44	39	4	10	6	8	3	5	25,3	29,0
Zuidwest-Drenthe	2286	1957	36	31	50	46	8	11	6	10	1	3	26,2	29,9
Noordwest-Overijssel	842	714	28	22	47	44	13	14	10	17	1	5	30,4	35,9
Weidegebied	12546	10904	25	22	42	36	14	14	15	19	4	9	33,9	39,7

1) Met melkkoeien.

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.5 Verwachte veranderingen op de hoofdberoepsbedrijven in het weidegebied in de periode 1974 - 1984

	Aantal bedrijven		Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %						Aantal sbe per man	
	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984
Centraal Groningen	- 4,0	- 3,5	- 5,2	- 3,4	+ 0,9	+ 1,1	+ 6,5	+ 4,7		
Zuidelijk Westerkwartier	- 3,5	- 4,6	- 3,4	- 4,4	+ 1,8	+ 1,0	+ 5,3	+ 5,7		
Kleinweidestreek	- 2,9	- 3,5	- 4,1	- 4,3	+ 1,6	+ 1,3	+ 5,8	+ 5,9		
Veenweidestreek	- 3,0	- 2,8	- 4,1	- 3,8	+ 1,9	+ 1,4	+ 6,3	+ 6,1		
De Wouden	- 4,8	- 4,2	- 5,0	- 4,4	+ 1,9	+ 1,5	+ 7,2	+ 6,3		
De Eilanden	- 5,2	- 4,4	- 5,3	- 4,7	+ 1,4	- 0,6	+ 6,9	+ 4,9		
Zuidwest-Drenthe	- 4,6	- 4,5	- 4,8	- 4,3	+ 1,6	+ 1,0	+ 6,7	+ 5,5		
Noordwest-Overijssel	- 4,4	- 3,2	- 4,8	- 3,7	+ 1,8	+ 0,9	+ 7,0	+ 4,7		
Weidegebied	- 4,1	- 3,9	- 4,6	- 4,2	+ 1,7	+ 1,3	+ 6,6	+ 5,8		

terkwartier en de Wouden boven het gebiedsgemiddelde en in Zuidwest-Drenthe, op de Eilanden en in de Kleiweidestreek (ver) daaronder. In Zuidwest-Drenthe en op de Eilanden is dit vooral toe te schrijven aan de daling van de produktieomvang en in de Kleiweidestreek aan de relatief geringe afnemings van het aantal bedrijven. In 1977 was van de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied 40% van 10 - 110 sbe, 20% van 110 - 150 sbe, 15% van 150 - 190 sbe, 14% van 190 - 250 sbe en 11% van 250 sbe of meer. Het aandeel van de bedrijven kleiner dan 150 sbe in het totaal aantal bedrijven is ten opzichte van 1974 afgenomen. Het aandeel van de bedrijven van 150 - 190 sbe was in beide jaren even groot en dat van de bedrijven van 190 sbe en meer was in 1977 groter dan in 1974. Relatief veel grotere rundveehouderijbedrijven kwamen in 1977 voor in Centraal Groningen, de Kleiweidestreek en de Veenweidestreek. In het Zuidelijk Westerkwartier, op de Eilanden en in Zuidwest-Drenthe kwamen naar verhouding veel kleinere bedrijven voor.

Het gemiddelde aantal arbeidskrachten 1) per bedrijf is sinds 1974 met gemiddeld 0,8% per jaar verminderd tot 1,29 in 1977. Alleen in Centraal Groningen nam het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf sinds 1974 toe; in de overige deelgebieden varieerde de afnemings van gemiddeld 0,3% per jaar in de Wouden tot gemiddeld 1,7% per jaar op de Eilanden.

Aangezien het aantal arbeidskrachten sterker afnam dan de totale produktieomvang, steeg het gemiddelde aantal sbe per man van 96 in 1974 tot 110 in 1977, dat wil zeggen met gemiddeld 4,6% per jaar. De toenemings lag in Centraal Groningen, de Kleiweidestreek, op de Eilanden en in Zuidwest-Drenthe onder het gebiedsgemiddelde. Voor wat Centraal Groningen betreft, is dit vooral een gevolg van de toenemings van het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf; in de overige drie deelgebieden van de achtergebleven toenemings van de bedrijfsomvang. Per deelgebied liep het aantal sbe per man op de rundveehouderijbedrijven in het weidegebied in 1977 sterk uiteen. In gebieden met een ongunstige bedrijfsomvangstructuur - het Zuidelijk Westerkwartier, de Eilanden en Zuidwest-Drenthe - lag het aantal sbe per man beneden het gebiedsgemiddelde. In de Veenweidestreek was dit kengetal het hoogst.

De verwachte ontwikkelings in de periode 1974 - 1984
(alle hoofdberoepsbedrijven)

Verwacht wordt dat het aantal hoofdberoepsbedrijven in het weidegebied in de periode 1974 - 1984 ongeveer in dezelfde mate zal afnemen als in de periode 1965 - 1974 (zie tabel 4.5 blz. 72).

Ook het aantal arbeidskrachten zal in de prognoseperiode blijven afnemen, zij het in iets geringere mate dan tussen 1965 en 1974.

1) Mannelijke arbeidskrachten regelmatig het gehele jaar gedurende ten minste 15 uur per week op hetzelfde bedrijf werkzaam.

Tabel 4.6 Enkele gegevens over de akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied (1977) (hoofdberoepsbedrijven)

	Aantal bedrijven	Oppervlakte cultuurgrond/ ha (x 1000)	Aantal sbe (x 1000)	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cul- tuurgrond	Aantal sbe per bedrijf	Aantal sbe per man
Noordelijk Akkerbouwgebied	657	35,8	179,7	1,74	5,0	273	157
Oldambt	434	23,6	93,0	1,43	3,9	214	150
Veenkoloniaal gebied	638	21,8	86,0	1,25	3,9	135	108
Westervolde	611	15,8	69,7	1,16	4,4	114	98
Oost-Drenthe	1416	42,4	189,2	1,26	4,5	134	106
Akkerbouwgebied	3756	139,4	617,6	1,35	4,4	164	122

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.7 Veranderingen op de akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied in de periode 1974 - 1977

	Gemiddelde jaarlijkse mutatie (in %) in de periode 1974 - 1977						
	Aantal bedrijven	Oppervlakte cultuurgrond in ha	Aantal sbe	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cul- tuurgrond	Aantal sbe per bedrijf	Aantal sbe per man
Noordelijk Akkerbouwgebied	+ 2,1	+ 2,9	+ 5,8	- 2,5	+ 2,8	+ 3,7	+ 6,5
Oldambt	- 1,5	- 0,7	+ 3,5	- 4,3	+ 3,7	+ 5,0	+ 9,9
Veenkoloniaal gebied	- 0,4	+ 1,0	+ 1,9	- 2,3	+ 0,9	+ 2,3	+ 4,7
Westervolde	+ 3,1	+ 2,9	+ 3,7	- 1,7	+ 0,8	+ 0,6	+ 2,5
Oost-Drenthe	+ 1,2	+ 3,0	+ 5,0	- 1,3	+ 2,3	+ 4,0	+ 5,2
Akkerbouwgebied	+ 1,0	+ 2,0	+ 4,4	- 2,1	+ 2,4	+ 3,2	+ 5,8

Bron: CBS/LEI

Verder zal de produktieomvang blijven groeien. De groei zal echter trager verlopen dan in het verleden.

Omdat in de prognoseperiode de groei van de produktieomvang geringer zal zijn en het aantal arbeidskrachten in geringere mate zal verminderen, zal het aantal sbe per man in geringere mate stijgen dan in de periode 1965 - 1974.

4.2 De akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied

De ontwikkelingen in de periode 1974 - 1977

Het aantal akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied is sinds 1974 met gemiddeld 1,0% per jaar toegenomen tot ongeveer 3.750 in 1977. De afnemings van het aantal akkerbouwbedrijven in het Oldambt en het Veenkoloniale gebied werd namelijk meer dan goedgemaakt door de toeneming in het Noordelijk Akkerbouwgebied, Westerwolde en Oost-Drenthe. De toeneming van het aantal akkerbouwbedrijven in de drie laatstgenoemde deelgebieden zal een gevolg zijn van ontmenging (zie tabellen 4.6 en 4.7).

De oppervlakte cultuurgrond op de akkerbouwbedrijven is sinds 1974 met gemiddeld 2,0% per jaar toegenomen tot bijna 140.000 ha in 1977. Alleen in het Oldambt was de oppervlakte cultuurgrond in 1977 geringer dan in 1974. Hoewel ook in het Veenkoloniale gebied het aantal akkerbouwbedrijven sinds 1974 is afgenomen, is daar de oppervlakte cultuurgrond op deze groep bedrijven toegenomen. Het sterkst nam de oppervlakte cultuurgrond echter toe in die deelgebieden waar ook het aantal akkerbouwbedrijven steeg, namelijk het Noordelijk Akkerbouwgebied, Westerwolde en Oost-Drenthe.

De gemiddelde oppervlakte van de akkerbouwbedrijven nam toe van 36,0 ha in 1974 tot 37,0 ha in 1977. In 1977 waren de bedrijven in het Noordelijk Akkerbouwgebied en het Oldambt gemiddeld aanzienlijk groter dan in de drie andere deelgebieden.

In het akkerbouwgebied was 41% van de oppervlakte bouwland in 1977 beteeld met granen, 37% met aardappelen, 17% met suikerbieten en 5% met overige akkerbouwgewassen. Sinds 1974 is de verbouw van suikerbieten relatief sterk toegenomen. Ook de verbouw van aardappelen nam nog iets toe. Daar staat tegenover dat de verbouw van granen en overige akkerbouwgewassen is teruggelopen. In het Noordelijk Akkerbouwgebied en het Oldambt werden naar verhouding meer granen en meer overige akkerbouwgewassen, doch minder aardappelen verbouwd dan in de drie andere deelgebieden. In het Noordelijk Akkerbouwgebied en het Oldambt is de aardappelteelt in minder sterke mate gericht op de teelt van fabrieksaardappelen en is daarnaast de verbouw van poot- en consumptieaardappelen van betekenis (zie tabel 4.8).

De produktieomvang op de akkerbouwbedrijven is tussen 1974 en 1977 gestegen met gemiddeld 4,4% per jaar tot bijna 620.000 sbe. De produktiegroei was de resultante van een toeneming van de oppervlakte cultuurgrond (met gemiddeld 2,0% per jaar) en een toe-

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.9 Verwachte veranderingen op de hoofdberoepsbedrijven in het akkerbouwgebied in de periode 1974 - 1984

	Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %							
	aantal bedrijven		aantal arbeidskrachten		aantal sbe			
	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984		
Noordelijk Akkerbouwgebied	- 3,4	- 3,8	- 6,6	- 3,3	+ 1,2	+ 0,8	+ 7,5	+ 4,3
Oldambt	- 3,9	- 3,9	- 9,9	- 3,8	+ 0,2	+ 1,1	+ 6,2	+ 5,1
Veenkoloniaal gebied	- 4,3	- 3,8	- 5,6	- 3,6	+ 0,3	+ 1,2	+ 6,4	+ 4,9
Westerwolde	- 4,2	- 4,3	- 5,5	- 3,7	+ 0,7	+ 0,2	+ 6,4	+ 4,5
Oost-brenthe	- 3,9	- 4,5	- 5,2	- 4,7	+ 1,4	+ 0,3	+ 6,9	+ 5,2
Akkerbouwgebied	- 3,8	- 4,2	- 5,6	- 3,9	+ 0,9	+ 0,7	+ 6,8	+ 4,7

neming van de intensiteit van het grondgebruik (met gemiddeld 2,4% per jaar). In het Noordelijk Akkerbouwgebied en Oost-Drenthe lag de groei van de produktieomvang boven het gebiedsgemiddelde. In deze beide deelgebieden namen zowel de oppervlakte cultuurgrond als de intensiteit van het grondgebruik sterk toe. Hoewel in het Oldambt de intensiteit van het grondgebruik het sterkst steeg, bleef de groei van de produktieomvang in dit deelgebied achter bij die in het Noordelijk Akkerbouwgebied en Oost-Drenthe omdat de oppervlakte cultuurgrond in het Oldambt sinds 1974 is afgenomen. In het Veenkoloniale gebied en Westerwolde nam de intensiteit van het grondgebruik maar weinig toe. Omdat in het Veenkoloniale gebied ook de oppervlakte cultuurgrond op de akkerbouwbedrijven maar weinig toenam, bleef in dit deelgebied de groei van de produktieomvang beperkt tot gemiddeld 1,9% per jaar. In Westerwolde kon echter, dank zij een relatief sterke uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond, toch nog een produktiegroei van gemiddeld 3,7% per jaar worden gerealiseerd.

De gemiddelde omvang van de akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied is sinds 1974 toegenomen met gemiddeld 3,2% per jaar tot 164 sbe in 1977. In het Noordelijk Akkerbouwgebied, het Oldambt en Oost-Drenthe lag het stijgingspercentage boven het gebiedsgemiddelde. In het Veenkoloniale gebied en in Westerwolde in het bijzonder, nam de gemiddelde bedrijfsomvang maar betrekkelijk weinig toe. In 1977 was van de akkerbouwbedrijven 40% van 10 - 110 sbe, 19% van 110 - 150 sbe, 13% van 150 - 190 sbe, 12% van 190 - 250 sbe en 16% van 250 sbe of meer. Het aandeel van de bedrijven kleiner dan 150 sbe in het totaal aantal bedrijven is sinds 1974 afgenomen. Het aandeel van de bedrijven van 150 - 190 sbe was in beide jaren nagenoeg gelijk en dat van de bedrijven van 190 sbe en meer was in 1977 iets groter dan in 1974. Relatief veel grotere akkerbouwbedrijven kwamen in 1977 voor in het Noordelijk Akkerbouwgebied en in het Oldambt. De kleinere bedrijven waren sterk vertegenwoordigd in Westerwolde, Oost-Drenthe en het Veenkoloniale gebied.

Het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf is op de akkerbouwbedrijven sinds 1974 met gemiddelde 2,1% per jaar verminderd tot 1,35 in 1977. Vooral in het Oldambt was de vermindering relatief sterk, doch ook in het Noordelijk Akkerbouwgebied en het Veenkoloniale gebied lag de vermindering boven het gebiedsgemiddelde.

Het aantal sbe per man steeg op de akkerbouwbedrijven sinds 1974 met gemiddeld 5,8% per jaar tot 122 sbe in 1977. De toename was de resultante van enerzijds een groei van de produktieomvang en anderzijds een daling van het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf. In het Oldambt nam het aantal sbe per man het sterkst toe terwijl ook in het Noordelijk Akkerbouwgebied de stijging boven het gebiedsgemiddelde lag. In het Noordelijk Akkerbouwgebied is dit vooral een gevolg van de relatief sterke groei van de produktieomvang en in het Oldambt van de relatief sterke

Tabel 4.10 Enkele gegevens over de rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied (1977) (hoofdberoepsbedrijven)

	Aantal bedrijf- ven	Oppervlakte cultuurgrond/ ha (x 1000)	Aantal melkkoaien (x 1000)	Aantal sbe (x 1000)	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cultuurgrond	Aantal sbe per bedrijf man
Friese Bouwstreken	1360	31,5	50,5	205,6	1,36	6,5	151
Noord- en Midden Drenthe	2131	43,3	63,7	276,5	1,27	6,4	130
Noordoost-Overijssel	1716	25,0	45,5	193,5	1,28	7,7	113
Gemengd gebied	5207	99,8	159,7	675,6	1,29	6,8	130

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.11 Veranderingen op de rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied in de periode 1974 - 1977

	Gemiddelde jaarlijkse mutatie (in %) in de periode 1974 - 1977					
	Aantal bedrijf- ven	Oppervlakte cultuurgrond in ha	Aantal melkkoaien	Aantal sbe	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per bedrijf man
Friese Bouwstreken	- 4,7	- 2,8	- 0,2	- 1,8	- 0,9	+ 1,1
Noord- en Midden Drenthe	- 6,6	- 3,3	+ 0,1	- 2,1	0	+ 1,6
Noordoost-Overijssel	- 3,5	- 0,9	+ 1,9	+ 0,6	- 0,5	+ 1,3
Gemengd gebied	- 5,1	- 2,6	+ 0,5	- 1,2	- 0,5	+ 1,5

Bron: CBS/LEI

daling van het aantal arbeidskrachten. In Westerwolde bleef de toeneming van het aantal sbe per man ver achter bij die in de andere deelgebieden. Per deelgebied laat het aantal sbe per man grote verschillen zien. Dit kengetal liep namelijk in 1977 uiteen van 157 in het Noordelijk Akkerbouwgebied tot 98 in Westerwolde. Het aantal sbe per man is in het algemeen hoger naarmate de bedrijfsomvang groter is.

De verwachte ontwikkelingen in de periode 1974 - 1984
(alle hoofdberoepsbedrijven)

Het aantal hoofdberoepsbedrijven zal naar verwachting in de periode 1974 - 1984 in het akkerbouwgebied in iets sterkere mate afnemen dan tussen 1965 en 1974 (zie tabel 4.9).

De daling van het aantal arbeidskrachten zal in een beduidend trager tempo verlopen dan in het verleden. Was de vermindering van het aantal arbeidskrachten vóór 1974 groter dan in de weidegebieden, voor de periode 1974 - 1984 wordt verwacht dat deze zelfs iets kleiner zal zijn dan in de weidegebieden.

De produktieomvang zal verder toenemen. De groei zal in de komende jaren echter in een trager tempo verlopen.

Omdat in de prognoseperiode de produktieomvang minder sterk zal groeien en het aantal arbeidskrachten in geringere mate zal afnemen dan tussen 1965 en 1974, zal het aantal sbe per man in de toekomst in geringere mate stijgen. De toeneming van het aantal sbe per man zal ook naar verwachting geringer zijn dan in de weidegebieden, vooral door een geringere stijging van het aantal sbe na 1977.

4.3 De rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied

De ontwikkelingen in de periode 1974 - 1977

Het aantal rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied is mede onder invloed van ontmenging tussen 1974 en 1977 met gemiddeld 5,1% per jaar verminderd tot ongeveer 5.200. Het aantal bedrijven verminderde in Noord- en Midden Drenthe in sterkere mate dan in de beide andere deelgebieden (zie de tabellen 4.10 en 4.11).

De oppervlakte cultuurgrond op deze groep bedrijven verminderde sinds 1974 met gemiddeld 2,6% per jaar tot bijna 100.000 ha in 1977. In Noordoost-Overijssel was de afnemende van de oppervlakte cultuurgrond het geringst.

De gemiddelde oppervlakte per bedrijf steeg van 17,7 ha in 1974 tot 19,2 ha in 1977. In beide jaren waren de rundveehouderijbedrijven in Noordoost-Overijssel gemiddeld belangrijk kleiner dan in de beide andere deelgebieden.

Het aantal melkkoeien is sinds 1974 op de rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied met gemiddeld 0,5% per jaar toegenomen tot bijna 160.000 in 1977. De toenemende komt per saldo

Tabel 4.12 De omvang van de melkveestapels op de rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied

	Aantal be- drijven met melkkoeien	Percentage bedrijven met melkkoeien												Gem. aantal melkkoeien per bedrijf 1)
		1-20		20-40		40-50		50-75				75 e.m.		
		1974	1977	1974	1977	1974	1977	1974	1977	1974	1977	1974	1977	
Friese Bouwstreken	1499	1261	26	23	42	37	12	13	15	18	4	10	34,0	40,0
Noord- & Midden Drenthe	2529	2012	40	30	46	44	8	10	5	12	1	4	25,1	31,7
Noordoost-Overijssel	1869	1645	46	37	42	42	7	10	4	9	1	2	23,0	27,7
Gemengd gebied	5897	4918	38	31	44	40	9	11	7	13	2	5	26,7	32,5

1) Met melkkoeien.

Bron: CBS/LEI

geheel voor rekening van Noordoost-Overijssel. Het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf nam toe van 26,7 in 1974 tot 32,5 in 1977. In 1977 bestond 31% van de melkveestapels uit minder dan 20 dieren, 40% uit 20 - 40, 11% uit 40 - 50, 13% uit 50 - 75 en 5% uit 75 of meer dieren. Ten opzichte van 1974 is niet alleen het aandeel van de bedrijven met 50 of meer, maar ook dat met 40 - 50 melkkoeien in het totaal aantal bedrijven met melkkoeien gestegen. Het percentage melkveestapels bestaande uit minder dan 40 melkkoeien verminderde van 82 in 1974 tot 71 in 1977. In de Friese Bouwstreken werden naar verhouding de meeste grote melkveestapels aangetroffen; in dit deelgebied was het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf groter dan in Noord- en Midden-Drenthe en Noordoost-Overijssel (zie tabel 4.12).

Doordat bij een afnemende oppervlakte de intensiteit van het grondgebruik tussen 1974 en 1977 met gemiddeld 1,5% per jaar toenam, bleef de afnemende van de produktieomvang beperkt tot gemiddeld 1,2% per jaar. Alleen in Noordoost-Overijssel, waar de oppervlakte cultuurgrond slechts in geringe mate verminderde, groeide de produktieomvang. In de beide andere deelgebieden kon de stijging van de intensiteit van het grondgebruik het verlies aan produktie door vermindering van de oppervlakte cultuurgrond niet geheel compenseren, zodat daar de produktieomvang in 1977 kleiner was dan in 1974.

Omdat de produktieomvang in geringere mate afnam dan het aantal bedrijven, steeg de gemiddelde omvang van de rundveehouderijbedrijven sinds 1974 gemiddeld 4,2% per jaar tot 130 sbe in 1977. De stijging van de gemiddelde bedrijfsomvang bleef in de Friese Bouwstreken achter bij die in de beide andere deelgebieden. In 1977 was van de rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied 47% van 10 - 110 sbe, 20% van 110 - 150 sbe, 14% van 150 - 190 sbe, 11% van 190 - 250 sbe en 8% van 250 sbe of meer. Ten opzichte van 1974 is het aandeel van de bedrijven kleiner dan 110 sbe in het totaal aantal bedrijven teruggelopen. In de grotere omvangklassen kwamen in 1977 naar verhouding meer bedrijven voor dan in 1974. In de Friese Bouwstreken kwamen relatief meer grotere rundveehouderijbedrijven voor dan in de beide andere deelgebieden. In dit deelgebied waren de bedrijven gemiddeld het grootst en in Noordoost-Overijssel het kleinst.

Het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf is sinds 1974 met gemiddeld 0,5% per jaar verminderd tot 1,29 in 1977. In Noord- en Midden Drenthe veranderde het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf tussen 1974 en 1977 niet; in de Friese Bouwstreken was de gemiddelde jaarlijkse afnemende groter dan in Noordoost-Overijssel.

De toeneming van de gemiddelde bedrijfsomvang en de vermindering van het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf resulteerde sinds 1974 in een stijging van het aantal sbe per man met gemiddeld 4,2% per jaar tot 100 sbe in 1977. De stijging bleef in de Friese Bouwstreken achter bij die in de beide andere

Tabel 4.13 Enkele gegevens over de akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied (1977) (hoofdberoepsbedrijven)

	Aantal bedrijven	Oppervlakte cultuurgrond/ ha (x 1000)	Aantal sbe (x 1000)	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cul- tuurgrond	Aantal sbe per bedrijf	Aantal sbe per man
Friese Bouwstreken	433	15,0	95,8	1,87	6,4	221	118
Noord- en Midden Drenthe	634	19,0	92,3	1,21	4,8	146	120
Noordoost-Overijssel	217	7,7	34,5	1,33	4,5	159	120
Gemengd gebied	1284	41,7	222,6	1,46	5,3	173	119

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.14 Veranderingen op de akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied in de periode 1974 - 1977

	Aantal bedrijven	Oppervlakte cultuurgrond in ha	Gemiddelde jaarlijkse mutatie (in %) in de periode 1974 - 1977				Aantal sbe per man
			Aantal sbe	Aantal ar- beidskrachten per bedrijf	Aantal sbe per ha cul- tuurgrond	Aantal sbe per bedrijf	
Friese Bouwstreken	+ 12,0	+ 13,0	+ 14,0	- 3,0	+ 1,1	+ 1,9	+ 5,0
Noord- en Midden Drenthe	+ 8,6	+ 7,1	+ 12,0	- 3,3	+ 4,6	+ 3,4	+ 6,6
Noordoost-Overijssel	+ 3,1	+ 1,6	+ 3,9	- 1,9	+ 2,3	+ 0,9	+ 2,9
Gemengd gebied	+ 8,7	+ 8,0	+ 11,0	- 2,4	+ 3,4	+ 2,6	+ 5,3

Bron: CBS/LEI

deelgebieden. Toch was het gemiddelde aantal sbe per man in de Friese Bouwstreken in 1977 het hoogst, namelijk 111. In Noordoost-Overijssel bedroeg dit kengetal toen 88.

Wanneer de rundveehouderijbedrijven in het gemengde gebied worden vergeleken met de overeenkomstige bedrijven in het weidegebied, dan blijkt dat de eerstgenoemde bedrijven in 1977 gemiddeld kleiner waren. Ook was het gemiddelde aantal sbe per man op deze groep bedrijven in het gemengde gebied geringer.

4.4 De akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied

De ontwikkelingen in de periode 1974 - 1977

Als gevolg van ontmenging is het aantal akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied sinds 1974 met gemiddeld 8,7% per jaar toegenomen tot bijna 1.300 in 1977. Vooral in de Friese Bouwstreken nam het aantal akkerbouwbedrijven relatief sterk toe (zie de tabellen 4.13 en 4.14).

De oppervlakte cultuurgrond op de akkerbouwbedrijven is sinds 1974 met gemiddeld 8,0% per jaar toegenomen tot bijna 42.000 ha in 1977. Aangezien de toeneming van de oppervlakte cultuurgrond achterbleef bij die van het aantal bedrijven, nam de gemiddelde oppervlakte per bedrijf af van 33,2 ha in 1974 tot 32,5 ha in 1977. Alleen in de Friese Bouwstreken is sinds 1974 de gemiddelde oppervlakte per bedrijf nog iets gestegen. Opvallend is in dit gebied het verschil in gemiddelde bedrijfsoppervlakte tussen akkerbouw- en rundveehouderijbedrijven. Zo hadden de rundveehouderijbedrijven een gemiddelde oppervlakte van 19,2 ha terwijl de akkerbouwbedrijven gemiddeld 32,5 ha groot waren. In de beide andere deelgebieden was sprake van een afnemende van de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per bedrijf.

In het gemengde gebied was 28% van de oppervlakte bouwland in 1977 beteeld met granen, 46% met aardappelen, 19% met suikerbieten en 7% met overige akkerbouwgewassen. Ten opzichte van 1974 is het aandeel van de granen in het bouwplan teruggelopen ten gunste van het aandeel van de suikerbieten. In de Friese Bouwstreken wijkt het bouwplan af van dat in de beide andere deelgebieden. Er worden namelijk verhoudingsgewijs meer granen en suikerbieten verbouwd, doch minder aardappelen dan in Noord- en Midden Drenthe en Noordoost-Overijssel. Verder nemen in de Friese Bouwstreken bij de aardappelteelt de poot- en consumptieaardappelen een belangrijker plaats in (zie tabel 4.15).

De produktieomvang op de akkerbouwbedrijven is sinds 1974 gestegen met gemiddeld 11,0% per jaar tot bijna 223.000 sbe in 1977. Behalve de relatief sterke toeneming van de oppervlakte cultuurgrond heeft daartoe ook de intensivering van het grondgebruik bijgedragen. Vooral in de Friese Bouwstreken en Noord- en Midden Drenthe nam de produktieomvang sterk toe. In de Friese

Tabel 4.15 Het bouwlandgebruik op de akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied

	Oppervlakte bouwland (x 1000 ha)		Percentage bouwland beteed met				overige akker- bouwgewassen	
			granen		aardappelen		suikerbieten	
	1974	1977	1974	1977	1974	1977	1974	1977
Friese Bouwstreken	8,7	13,2	37	34	29	32	22	25
Noord- en Midden Drenthe	13,9	17,5	33	23	51	55	13	17
Noordoost-Overijssel	7,1	7,4	34	26	53	52	8	13
Gemengd gebied	29,7	38,1	34	28	45	46	15	19
							6	7

Bron: CBS/LEI

Tabel 4.16 Verwachte veranderingen op de hoofdberoepsbedrijven in het gemengde gebied in de periode 1974 - 1984

	Gemiddelde jaarlijkse mutatie in %				aantal sbe per man			
	aantal bedrijven		aantal arbeidskrachten		aantal sbe		aantal sbe	
	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984	1965-1974	1974-1984
Friese Bouwstreken	- 4,3	- 3,5	- 5,2	- 4,2	+ 1,5	+ 0,8	+ 7,1	+ 5,2
Noord- en Midden Drenthe	- 4,4	- 4,7	- 4,9	- 4,6	+ 1,5	+ 0,8	+ 6,8	+ 5,6
Noordoost-Overijssel	- 3,4	- 3,4	- 3,4	- 3,6	+ 2,1	+ 2,0	+ 5,5	+ 5,8
Gemengd gebied	- 4,0	- 4,0	- 4,6	- 4,2	+ 1,7	+ 1,1	+ 6,4	+ 5,6

Bouwstreken is dat vooral te danken aan de sterke toeneming van de oppervlakte cultuurgrond op de akkerbouwbedrijven terwijl in Noord- en Midden Drenthe de intensivering van het grondgebruik een belangrijke bijdrage leverde aan de produktiegroei. In Noord-oost-Overijssel is de produktiegroei zelfs grotendeels een gevolg van de intensivering van het grondgebruik.

De gemiddelde omvang van de akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied is sinds 1974 toegenomen met gemiddeld 2,6% per jaar tot 173 sbe in 1977. In Noord- en Midden Drenthe nam de gemiddelde bedrijfsomvang aanzienlijk sterker toe dan in de beide andere deelgebieden. In 1977 was van de akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied 33% van 10 - 110 sbe, 19% van 110 - 150 sbe, 14% van 150 - 190 sbe, 14% van 190 - 250 sbe en 20% van 250 sbe of meer. Het aandeel van de bedrijven kleiner dan 150 sbe in het totaalaantal bedrijven is sinds 1974 afgenomen; het aandeel van de bedrijven van 150 - 190 sbe en dat van 190 sbe of meer is daarentegen iets gestegen. In de Friese Bouwstreken kwamen naar verhouding veel meer grote akkerbouwbedrijven voor dan in de beide andere deelgebieden.

Het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf verminderde sinds 1974 met gemiddeld 2,4% per jaar tot 1,46 in 1977. In Noordoost-Overijssel was de afnemingsgraad geringer dan in de Friese Bouwstreken en Noord- en Midden Drenthe.

Het aantal sbe per man is op de akkerbouwbedrijven in het gemengde gebied tussen 1974 en 1977 toegenomen met gemiddeld 5,3% per jaar tot 119. Op de rundveehouderijbedrijven in dit gebied bedroeg het aantal sbe per man 110 en op de akkerbouwbedrijven in het akkerbouwgebied 122. De groei van het aantal sbe per man op de akkerbouwbedrijven in Noordoost-Overijssel bleef sinds 1974 achter bij die op de overeenkomstige bedrijven in de beide andere deelgebieden omdat enerzijds de gemiddelde bedrijfsomvang in geringere mate toenam en anderzijds het gemiddelde aantal arbeidskrachten per bedrijf in geringere mate afnam.

De verwachte ontwikkelingen in de periode 1974 - 1984
(alle hoofdberoepsbedrijven)

In grote lijnen wordt in het gemengde gebied een zelfde ontwikkeling verwacht als in het weide- en het akkerbouwgebied. Ook voor het gemengde gebied wordt derhalve een verdere vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven en een verdere teruggang van het aantal arbeidskrachten verwacht. Ook hier zal de produktie-omvang nog blijven toenemen, hetgeen zal resulteren in een verdere stijging van het aantal sbe per man (zie tabel 4.16). Het gebied neemt globaal genomen een tussenpositie in ten opzichte van de verwachte ontwikkeling in de akkerbouw- en de weidegebieden.

Slotopmerkingen

1. Kenmerkend voor de landbouw in het Noorden is dat in de afgelopen decennia de groei van de produktie geringer en de afnemering van het aantal arbeidskrachten groter was dan gemiddeld in Nederland. Dit verschil houdt grotendeels verband met het feit dat de ontwikkeling van de intensieve veehouderij en van de (glas)tuinbouw in het Noorden des Lands is achtergebleven bij die in Nederland.
Het achterblijven van de groei van de agrarische produktie in het Noorden heeft uiteraard ook nadelige gevolgen gehad voor de toeleverende en verwerkende bedrijfstakken. Hier komt bij dat het Noorden - en met name Friesland en Drenthe - meer dan gemiddeld afhankelijk zijn van de werkgelegenheid in de agri-business (inclusief landbouw). Een en ander betekent dat in het Noorden behoefte was aan een verhoudingsgewijs grote toeneming van de werkgelegenheid buiten de agri-business.
Het Noorden kan een vergelijking met overig Nederland met betrekking tot de arbeidsproduktiviteit goed doorstaan. De arbeidsproduktiviteit (aantal sbe per man) is iets hoger dan gemiddeld in Nederland terwijl deze in dezelfde mate toeneemt als elders.
2. De akkerbouw (25%) en rundveehouderij (64%) in het Noorden nemen te zamen 89% van de produktieomvang (in sbe) voor hun rekening. De bedrijven zijn in hoge mate gespecialiseerd, hetzij op rundveehouderij hetzij op akkerbouw. In de afgelopen jaren is deze specialisatie verder toegenomen. Thans komt ongeveer 93% van de rundveehouderij voor op gespecialiseerde rundveehouderbedrijven (meer dan 60% van de sbe in de rundveehouderij) en voor de akkerbouw bedraagt het overeenkomstige percentage 73. Voor de komende jaren mag worden verwacht dat deze tendentie zich zal voortzetten. Ligging en kwaliteit van de grond kunnen dit ontmengingsproces echter afremmen.
Zowel voor wat betreft de akkerbouwbedrijven als de weidebedrijven steekt de oppervlaktestructuur gunstig af ten opzichte van die voor geheel Nederland. Ditzelfde geldt met betrekking tot de oppervlakte per arbeidskracht. Ten aanzien van de toeneming van de grondgebonden produktie blijft het Noorden niet achter bij de rest van het land. Wel is, mede door de wat gunstiger oppervlaktestructuur, de intensiteit van het grondgebruik, met name in de rundveehouderij, iets geringer dan gemiddeld. Men zou dit kunnen beschouwen als een nog onbenutte capaciteit voor produktieuitbreiding.

3. Aanvankelijk is in het Noorden de uitbreiding van het aantal ligboxenstallen achtergebleven bij het landelijk gemiddelde. Ten dele zal dit samenhangen met het feit dat de gebouwen-situatie minder knellend was dan op de kleinere gemengde bedrijven in het oostelijk en zuidelijk zandgebied. De laatste jaren wordt deze "achterstand" echter snel ingelopen terwijl veel grotere ligboxenstallen worden gebouwd dan elders in het land. Aangenomen mag worden dat dit proces zich in de komende jaren, onder de veronderstelling van overigens ongewijzigde omstandigheden, verder zal voortzetten, waarbij tegelijkertijd de veebezetting per ha nog in belangrijke mate zal toenemen. Het Noorden zal daardoor haar relatief gunstige positie ten aanzien van het aantal melkkoeien per bedrijf en het aantal melkkoeien per arbeidskracht kunnen continueren en wellicht verder kunnen verbeteren. Hoewel in het Noorden de rundveehouderijbedrijven groter zijn dan gemiddeld, is het percentage eenmansbedrijven ook hier aanzienlijk (72%). De bedrijfsgebondenheid is dan ook groot en de ontwikkeling van de bedrijfsverzorgingsdiensten is in het Noorden het verst gevorderd. Toch worden ook hier deze diensten nog slechts in beperkte mate ingeschakeld om vakantie en/of vrije weekenden te realiseren.
4. Het aandeel van de noordelijke akkerbouw in de landelijke akkerbouwproductie is enigszins toegenomen. Dit is vooral een gevolg geweest van de intensivering van het bouwplan als gevolg van de toeneming van de suikerbietenteelt, van de pootaardappelteelt en - in mindere mate - van de teelt van fabrieksaardappelen. Verwacht wordt dat de mogelijkheden voor een verdere intensivering in de akkerbouw voor de meeste gebieden gering zullen zijn. In slechts enkele gebieden zal, onder meer door een verbetering van de produktieomstandigheden, een verdere vermindering van het aandeel van de graanteelt in het bouwplan mogelijk zijn.
5. Binnen het Noorden zijn er enkele gebieden met een duidelijk minder gunstige landbouwstructuur, zoals het Zuidelijk Westerkwartier en in mindere mate Westerwolde in Groningen, de Eilanden en het oostelijk deel van de Wouden in Friesland, Zuidwest-Drenthe en een deel van Noord-Drenthe alsmede de beide deelgebieden in Overijssel. Het aandeel van deze gebieden in de totale oppervlakte cultuurgrond voor het Noorden is ongeveer een kwart. De achterstand ten opzichte van de andere gebieden wordt niet of nauwelijks kleiner, soms zelfs groter. In het algemeen is in deze gebieden de man/land-verhouding ongunstig en neemt de oppervlakte cultuurgrond sneller af dan in andere gebieden. Dit laatste hangt wellicht samen met het karakter van deze gebieden, waarvan grote delen vanuit landschappelijk en/of natuurwetenschappelijk oogpunt als waardevol worden beschouwd.

6. Naar verwachting zal de produktieomvang per arbeidskracht in de komende jaren minder dan tot dusverre toenemen. Dit houdt verband met de beperkte mogelijkheden tot vermindering van de arbeidsbezetting per bedrijf, tot intensivering van de bedrijfsvoering en tot vergroting van de bedrijfsoppervlakte. Desondanks kan men zich afvragen of de verwachtingen ten aanzien van de groei van het aantal sbe per man niet te optimistisch zijn. In dit verband kunnen een drietal kanttekeningen worden gemaakt.

In de eerste plaats kan de vertragende invloed van de minder gunstige economische ontwikkeling op de daling van het aantal arbeidskrachten in de landbouw zijn onderschat. Bij de prognose is namelijk alleen rekening gehouden met een geringer percentage beroepsveranderingen van agrarische bedrijfs- hoofden. Door de slechte werkgelegenheidssituatie buiten de land- en tuinbouw kunnen er echter meer toetredingen tot de agrarische sector plaatshebben.

Nu bestaat er al diverse jaren een groot tekort aan niet-agrarische werkgelegenheid, zodat mag worden aangenomen dat, wanneer er al van enige invloed sprake zou zijn, deze op de een of andere manier merkbaar moet zijn. Met name de opvolgingssituatie op bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder zou een verandering te zien kunnen geven. Welnu, vergelijking van gegevens over de jaren 1972 en 1976 wijst niet op een relatieve toeneming van het aantal opvolgers. Het percentage opvolgers en de leeftijdsopbouw van de opvolgers zijn vrijwel gelijk gebleven. Vergroting van de invloed van de niet-agrarische werkgelegenheidssituatie op de toetreding tot de landbouw mag dan ook - althans tot 1984 - niet worden verwacht.

In de tweede plaats is bij de prognose uitgegaan van een ongewijzigd zuivelbeleid. Dit betekent dat geen rekening is gehouden met mogelijke maatregelen ter beteugeling van de zuiveloverschotten in de EG. Welke maatregelen ook worden getroffen, zij zullen zeker de uitbreiding van het aantal melk- koeien in het Noorden des Lands beperken. Voor zover het Noorden zich ook in de komende jaren zou blijven richten op de grondgebonden produktie, betekent dit waarschijnlijk een minder grote toeneming van de produktieomvang per man en uiteindelijk vooral een verdere vermindering van de werkgelegenheid in de landbouw.

In de derde plaats is bij de prognose geen rekening gehouden met het zogenaamde relatie-nota beleid. In verband daarmee is op globale wijze een berekening gemaakt van de mogelijke invloed van beheersmaatregelen zoals die in de zogenaamde "Relatienota" 1) worden aangeduid op het aantal agrarische arbeidskrachten in 1984.

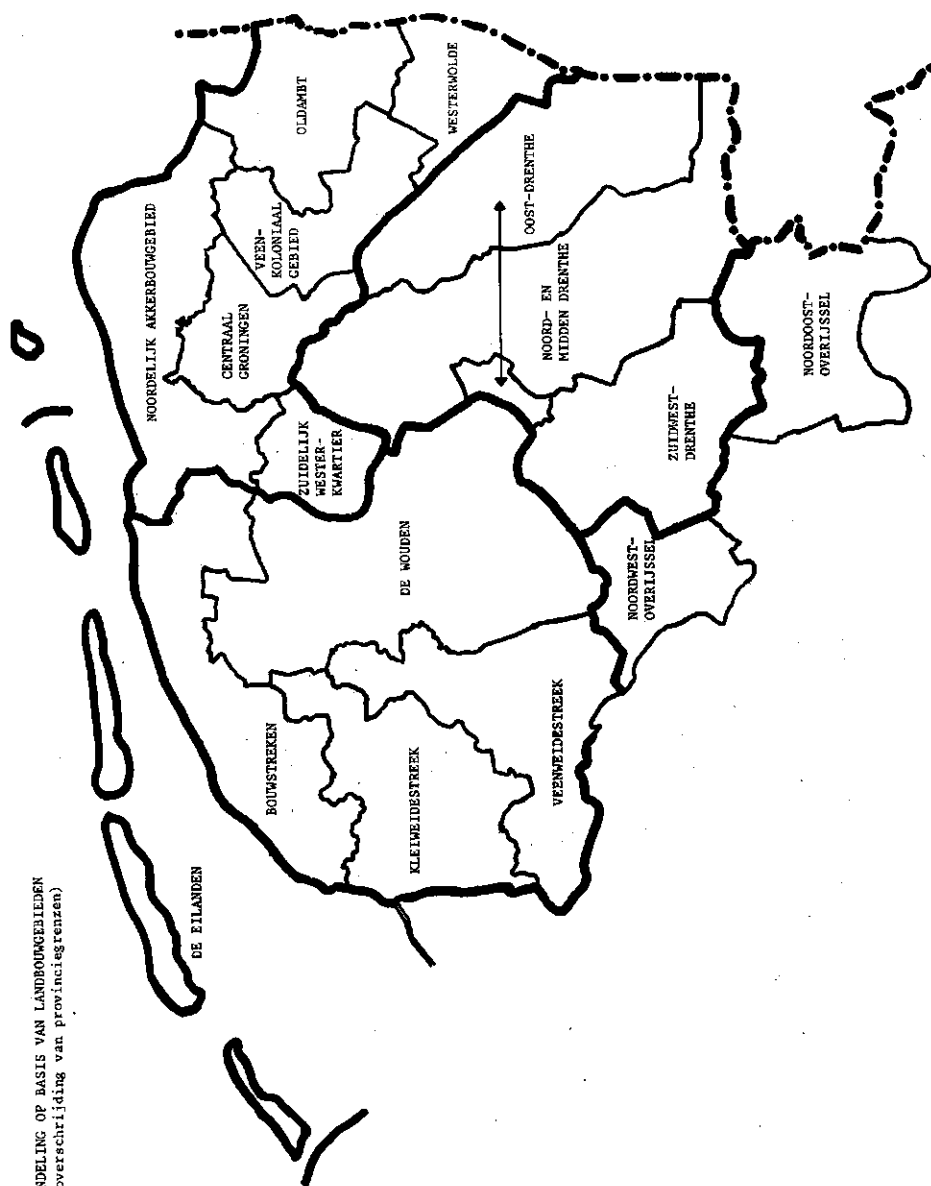
1) Nota betreffende de relatie van landbouw en natuur- en landschapsbehoud; Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag, 1975.

Daarbij is het volgende aangenomen:

- het gaat om oppervlakten van in Groningen circa 6.500 ha, in Friesland circa 12.000 ha en in Drenthe circa 9.000 ha; oppervlakten die in het kader van de "voorrangsinventarisatie" zijn genoemd;
- het gaat uitsluitend om grasland;
- van deze gronden wordt vóór 1984 niets ten behoeve van reservaatvorming aan de landbouw onttrokken;
- in 1984 is op de helft van de genoemde oppervlakten een beheersregeling van kracht; de helft is dan nog in normaal agrarisch gebruik;
- de intensiteit van het graslandgebruik stijgt tot 1984 in dezelfde mate als in de periode 1974 - 1979;
- de intensiteit van het graslandgebruik blijft bij invoering van beheersmaatregelen ongewijzigd, zij het dat op een deel van de betrokken gronden nog enige toeneming plaatsheeft.

Het extra verlies aan arbeidsplaatsen tot 1984 door invoering van beheersmaatregelen zal bij deze uitgangspunten minder zijn dan 1% van het in de prognose voor 1984 verwachte verlies en valt geheel binnen de marges van de prognose. Bij een produktieverlies van gemiddeld 1 sbe per ha ten opzichte van de voor 1984 berekende intensiteiten, zou voor de 27.500 ha in de drie provincies te zamen zo'n 160 à 170 arbeidsplaatsen verloren kunnen gaan. Enige compensatie kan worden gevonden in werkgelegenheid ten gevolge van beheerswerkzaamheden en misschien in een extra intensief gebruik van niet onder beheersmaatregelen vallende cultuurgrond. Per saldo kan dan ook worden gesteld dat de invloed van deze maatregelen op de prognoseresultaten in het algemeen gering zal zijn. In regio's met een verhoudingsgewijs groot beheersareaal zal deze invloed uiteraard van meer betekenis zijn.

BIJLAGE 1. GEBIEDSINDELING OP BASIS VAN LANDBOUCGEBIEDEN
(zonder overschrijding van provinciegrenzen)

BIJLAGE 1. (vervolg)

Provincie c.q. Hoofdgebied	Deelgebied	Landbouwgebied c.q. gemeente
Groningen	Noordelijk Akkerbouwgebied	Hogeland, Humsterland, Oost-Fivelgo
	Centraal Groningen	Centrale Weidestreek, Centrale Bouwstreek, Goorecht
	Zuidelijk Westerkwartier	Zuidelijk Westerkwartier
	Oldambt	Nieuw Oldambt, Oud Oldambt
	Veenkoloniaal gebied	Woldstreek, Veenkoloniën
	Westerwolde	Westerwolde
Friesland	Friese Bouwstreken	Het Bildt, Weide- en bouwstreek
	Kleiweidestreek	Kleiweidestreek
	Veenweidestreek	Veenweidestreek
	De Wouden	De Wouden
	Eilanden	Eilanden
Drenthe	Noord- en Midden Drenthe	Weidegebied van het Noorderveld, Centraal Zandgebied
	Zuidwest-Drenthe	Dieverderdingspel, Zuidwestelijk Weidegebied, Hoogeveen
	Oost-Drenthe	Veenkoloniën, Hondsrug, Smilde
Overijssel (ged.)	Noordwest-Overijssel	Kuinre, Blankenham, Oldemarkt, Blokzijl, Vollenhove, Wanneperveen, Steenwijkerwold, Steenwijk, Giethoorn c.q. IJsselham, Brederwiede, Steenwijkerwold 1)
	Noordoost-Overijssel	Avereest, Hardenberg, Gramsbergen, Ommen, Den Ham, Vriezenveen

1) In 1973 had een gemeentelijke herindeling plaats.

Literatuur

1. Studies over de economische ontwikkeling van het Noorden des Lands, Stichting Federatie van Noordelijke Economische Instituten; Leeuwarden; augustus 1976.
2. Landbouwcijfers 1978; LEI/CBS.
3. De bedrijfsopvolgingssituatie in de Nederlandse land- en tuinbouw; LEI-publikatie No. 2.71; juli 1975.
4. De bedrijfsopvolgingssituatie in de Nederlandse land- en tuinbouw in 1976; LEI-publikatie No. 2.120; oktober 1978.
5. De ontwikkeling van het aantal land- en tuinarbeiders van 1959 tot 1974; LEI-publikatie No. 2.68; juni 1975.
6. Bedrijfsverzorgingsdiensten in de land- en tuinbouw. Verslag van een onderzoek naar de plaats van de bedrijfsverzorgingsdiensten bij de arbeidsvoorziening in de landbouw in enkele gemeenten in Friesland; 1976.
7. Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven op de Drentse Zandgronden in de periode 1966 - 1971; LEI-publikatie No. 2.45; februari 1973.
8. Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in de Friese Weidestrecken en in de Wouden in de periode 1966 - 1971; LEI-publikatie No. 2.46; maart 1973.
9. Landbouw-Economisch Bericht 1972; LEI; 1972.
10. Schaalvergroting en modernisering in de melkveehouderij; LEI-publikatie No. 2.53; november 1973.
11. De landbouw als nevenberoep in 1975; LEI-publikatie No. 2.97; september 1977.
12. Structuurvisie land- en tuinbouw Noorden des Lands, Bodemkundig-hydrologische inventarisatie; Rapport No. 1227; Stichting voor Bodemkartering; 1976.
13. 50% aardappelen in de klei-akkerbouw? LEI-publikatie No. 3.60; 1976.
14. Agrarische ontwikkelingen in een veranderende maatschappij; Jaarverslag LEI 1976.
15. Outline of the development of Dutch agriculture after 1950; LEI; 1973.
16. Nota betreffende de relatie van landbouw en natuur- en landschapsbehoud; Ministerie van Landbouw en Visserij; 1975.